

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1976 — Ч. 10 (190)

Л. ДАЛЕКА: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

Є. ЄНДЖЕСВІЧ: ПОГНОБЛЕНИЙ
ШЕВЧЕНКО

П. ОДАРЧЕНКО, Ю. БОЙКО,
Г. ГРАБОВИЧ: ДО ЄТОЛІТТЯ
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

В. МАРКУСЬ: США Й УКРАЇНСЬКА
ПРОБЛЕМА

В. БЕЛОЦЕРКОВСЬКИЙ "ПРИХОВАНА
ТАЄМНИЦЯ" РЕЖИМУ

"SUČASNIST" — OKTOBER 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2.

У ВЛАСНІЙ СПРАВІ

ДО ЧИТАЧІВ СУЧАСНОСТІ

Вельмишановні Читачі!

Перше число нашого журналу появилось в січні 1961 року. Таким чином чимало з Вас, Вельмишановні Читачі, отримує *Сучасність* вже 15 років. Ви звикли до неї як до доброї знайомої, яка кожного місяця заходить у Вашу хату. Ми думаємо, що з її поглядами Ви часом погоджуєтеся, а часом їх заперечуєте. Але ми надіємось, що наш журнал Ви завжди зустрічаєте з зацікавленням. Про себе можемо сказати, що ми намагаємось зробити *Сучасність* цікавою та актуальною публікацією, яка дотримує кроку сучасним питанням нашого культурного і громадсько-політичного життя на рідних землях та в діяспорі.

Протягом 15 років ми втримуємо порівняно низьку ціну нашого журналу. Водночас нашим довголітнім читачам, які досягли пенсійного віку, а також студіюючій молоді, ми даємо 50% опусту. Досі ми ніколи не просили Вас про матеріальну допомогу. Проте тепер наше видавництво зустрічається із щораз більшими фінансовими труднощами, що викликані загальною економічною ситуацією. За останніх 5 років папір подорожчав утричі, кошти друку збільшилися удвоє, поштові оплати на 50%. У таких умовах ми опинилися перед konieczністю або підвищити ціну *Сучасности*, або звернутися до наших читачів з проханням жертвувати на пресовий фонд. Ми вибираємо це друге. Ми віримо, що наш заклик не залишиться без Вашого прихильного відгуку й що це дасть нам змогу збалансувати наші кошти. Заздалегідь щиро дякуємо за пожертви на пресовий фонд *Сучасности*, які ми кожноразно проголошуватимемо на сторінках нашого журналу.

Видавництво "Сучасність"

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1976
Ч. 10 (190)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Лідія Далека

Захотіло літо зайву чарку пити
... ще сливи солодкі... ще зелений шпориш...
Груш має — щасливе — повнісеньку пелену,
сіло коло ставу
і ні руш!

Воно споглядає. Воно ласує.
А в повітрі меди. А повітря — вино!
Охмеліло.

Ох, леле! Чи уява рисує?
Не меди попливли, в полі попіл і дим.
Розпустила дими ворожилля ворожа.

Ось сама: в дукачах,
у шовках, але боса,
косогородом іде
і голосить до сосон.

Ні на ниви сумні,
ні на пізні покоси
рос не зросить ніде
навісна, рудокоса.

А пекельно кляне
і чаклує квапливо,
топче зілля хмільне,
кужелить кураєм.
Клацне, свисне притьмом —
вороння закружляє...
Вражі уроки снує
ворожилля ворожа.

Нестерпно сумно.

Заклякло серце і терпне злякане.
О де ти, Серпне? Немає й сліду.

Тремтіло літо,
тікало темними
тернами, стернями
... упало тінями...

НАСЛІДУВАННЯ ЧУЖИХ ФОРМ (гайку, уака)

1.

Тут білим цвітом
пишається рясний сад.
У нас дома сніг.

2.

Весняний вітер
надуває фіранку.
Де твій вітрильник?

3.

Марно жду гостей
на кленовому мості.
Надходить вечір.

4.

На цвіт лотоса
округлий, тьмавобілий
дивиться місяць.

5.

Летить за вітром
рожевий цвіт мигдалю,
гасне синє тло.

6.

Купальські вогні
манять, чарують, порвуть
у весільний бран.

7.

Коливається
гарна голівка змії.
В думках — кохана.

1.

Одна на горбі
від гарячого вітру
хилиться пальма.
Чому на мене печаль? —
це ж не тополя в полі.

2.

Сколихнулося
проміння над обрієм,
дзвенить хор пташок.
Прилети, моя пісне,
принеси радість ранку.

3.

Шкодую, пальмо:
ніколи не торкнуться
нерукотворні
кристалики-сніжинки
твоїх оспраглих віял.

4.

Місце молитви,
бо ця галява як храм:
тиміям смоли,
сонця золотий потир
і хори Божих пташок.

ЄНДЖЕЄВІЧ І МИ

І. Володимир Манастирський

19 листопада 1975 року не стало великого приятеля українців, автора монументальної книжки *Українські ночі, або родовід генія* — чи не першого великого твору в польській літературі про нашого національного поета Тараса Шевченка. Твір вийшов з-під пера визначного польського письменника і перекладача (50 томів прози, 20 томів драм, літературознавчі есеї), а одночасно й ученого дослідника, який довгі роки прожив на Україні, ґрунтовно ознайомився з її історією і культурою, а зокрема з її літературою, і присвятив роки праці не тільки величавій біографії Шевченка, але й мистецьким перекладам його поезії і прози, а також творів деяких інших наших поетів. В останні роки життя, вже тяжко хворий, він працював над перекладом *Енеїди* і сподівався незабаром видати її друком. Мабуть, передчасна смерть не дозволила йому закінчити працю.

Провідною ідеєю усіх цих його праць із ділянки української літератури було ознайомити польське суспільство з українською культурою, досі назагал йому маловідомою і чужою. Він належав до тих провідних людей обох народів, що зрозуміли вимогу доби і шукають взаємного розуміння й порозуміння. Він намагався з усіх сил засипати ту трагічну прірву, яку історія викопала між обома народами-сусідами, і, забуваючи взаємні кривди й болі, жалі й несправедливості, промощувати шлях до кращого майбутнього, у якому не було б можливе повторення давніх помилок і кривд. У приватному листі від 20.2.1975 він писав:

"Наші діти напевне будуть ліпші від нас і шасливіші. Не будуть знати трагедії братніх спорів і братовбивчих війн, від яких так болить серце..."

Він вірив у краще спільне майбутнє. Наше культурне суспільство назагал позитивно оцінило Єнджеєвіча, і в журналах та часописах появилися прихильні — довші чи коротші — згадки про його життя і працю, а зокрема про велику шевченківську книжку, що є насправді величавим образом цілої шевченківської епохи, на тлі якої він змальовує постать нашого поета (*Наша культура у Варшаві, Сучасність, Пластовий шлях* й ін.). Мрією покійного було побачити свій твір в українському перекладі; а довідавшись, що праця над перекладом уже ведеться, турбувався, чи буде віддана ритмічна проза оригіналу. На жаль, побачити перекладу йому вже не довелося. Може, хоч по смерті вшануємо

нашого широкого приятеля виконанням його гарячого бажання. Краще пізно, ніж ніколи.

Однак, не всі зрозуміли й оцінили, ким був і що зробив для нас Єжи Єнджеєвіч — один з таких ще, на жаль, нечисленних польських приятелів. Так, *Народна воля* (ч. 13-17, 25.III.-29. IV. 1976) передрукувала з власним вступом статтю Я. Гриневича з *Вісника ООЧСУ* (1968) "Боюся данайців навіть тоді, коли приносять дари".

У вступі редакція пише: "...Єнджеєвіч, комуністичним способом, притяг на ш о г о генія [в оригіналі "генія"] Тараса Шевченка під вплив польської культури..." А й автор статті ставиться до Єнджеєвіча наскрізь негативно. Він пише про "...хаос і літературний бігос, що нам його зготовив автор" і що "Єнджеєвіч перепачковує у своїй книзі історію польської політичної конспірації..."

У всьому великому творі автор статті бачить тільки тенденційність і фальшивки. Ось приклад авторової аргументації. Згадавши, що "... у Вільні 'ушляхетнюючий вплив' на малого Тараса мала полька Дзюня Гусаковська ... Вона також виробляла у нього політичний світогляд", — автор пише: "Шевченко, велетень українського духа, займав виразну поставу до поляків. Він був настільки великий, що йому не могли заімпонувати поляки і москалі, що грабували Україну". (Чи й Дзюня Гусаковська грабувала Україну?).

Виходило б, що Тарас уже змалку був "велетнем українського духа" і ніякі поляки не могли ніколи мати на нього ніякого впливу. А що Єнджеєвіч часто згадує оті "ушляхетнюючі впливи", значить — фальшує правду. Автор цитує навіть неприхильні українцям вислови Міцкевича в Коллеж де Франс (в оригіналі "Колледж де Франсе") — буцім це має якесь відношення до Єнджеєвіча. Отож, як можна вірити полякові? Адже поляки "постійно відмовляли українцям права на самостійність і державність"... А що Єнджеєвіч поляк, то все ясне і логічне.

Метода простенька: не треба намагатися пізнати людину. Щоб її зрозуміти й справедливо оцінити, вистачає заглянути до метрики народження. Тоді всіх можна розмальовувати відповідними кольорами — за національністю. Отож усі росіяни (включно з Сахаровим?), усі поляки і, здається, всі євреї — чорний колір. Всі українці — білий. Просто, ясно і логічно. Шевченко вчився від поляків? — Неможливо! Шевченко дружив з деякими поляками? — Виключене! Шевченко був під впливом польської культури? — Смішне! Адже він був світової слави геній і пророк — він має пам'ятники по всьому світі! Тому нікому (а ще б пак якомусь полякові!) не вільно висловити ні тіні чогось такого, що могло б хоч трішечки притемнити його золоту авреолу.

Великий Гете їздив в Італію поширювати свої горизонти. Малому Тарасові не було потреби нікуди їздити. Усього потрібного для розвитку світогляду і національної свідомости майбутнього національного генія він набрався ще змалечку від свого діда-гайдамаки в Кирилівці чи Моринцях, а Вільна і Варшава тут ні до чого. На такій логіці побудована стаття "Боюсь данайців", а тому всяка дискусія зайва й безнадійна.

Загальновідоме, що й великі генії не черпають надхнення з повітря. Скільки національної свідомости міг Шевченко-юнак винести з тодішньої малоросійської України, що "цвіллю зацвіла"? Хто гостріше від нього громив — пізніше — рідних "рабів з кокардою на лобі"? Тому кожному мусіло б бути зрозумілим, який вплив на молодого Тараса — ще панського "козачка" — мусіло мати від сторіч державно вироблене, патріотичне польське суспільство, що власне готувалося до повстання проти російських гнобителів. Чи міг це промовчати, зігнорувати такий сумлінний і глибокий дослідник, як Єнджеєвіч, ще й сам поляк, який усюди й завжди підкреслював позитивні зв'язки обох народів?

Мало маємо приятелів серед наших сусідів. А як і трапиться такий "білий крук", то ми його... б'ємо. Хай ніхто не відважується бути нашим приятелем! Трагічна "політична мудрість"... Отак дехто з нас "дякує" і Єнджеєвічеві — за роки відданої праці, за добрі наміри і щире дружбу — цілком безкорисну. Він мав за залізною завісою пропозиції (матеріально дуже корисні!) "перередагувати" свій твір для українського перекладу, але їх відкинув, бажаючи дочекатися не покаліченого перекладу за кордоном, з якого не мав би хіба ніякого матеріального зиску.

Цей короткий вступ і переклад останньої праці Єнджеєвіча, друкованої кілька місяців перед смертю в журналі *Керункі* (29/996, 20.7.1975) — це вислів пошани і вдячності великому Покійникові, а також нагода для неупереджених читачів самим осудити, яке було його справжнє ставлення до Шевченка і до українства.

ПОГНОБЛЕНИЙ ШЕВЧЕНКО

Ежи Енджеєвіч

У видавництві "Оссолінеум" у Варшаві появилися *Вибрані поезії Тараса Шевченка*, які приготував і упорядкував Маріян Якубец.

До книжки можна мати поважні застереження.

У вступі (стор. СХХХ) п. Якубец так з'ясовує свій задум: "Справа в тому, щоб показати його поетичний дорібок можливо якнайповніше, а одночасно запрезентувати перекладачів з різних епох".

Як бачимо, помішані тут дві зовсім різні справи. Показати дорібок якогось поета-класика, який відповідав би естетичним вимогам і культурним потребам сучасности, не йде впарі з презентацією перекладачів того ж поета з різних епох. Переклади старіються і то у швидкому темпі: рідко котрий витримує пробу часу довшу, ніж одне або два покоління. Пізніше вони стають нікудишні, належать уже тільки до історії. А кого ж цікавить історія перекладів? Хіба тільки нечисленне коло вчених спеціалістів, дослідників. А таких у нас, коли мова про Шевченка, можна порахувати на пальцях однієї руки. Вони ж можуть легко потрібні матеріали знайти у бібліотеках. Друкування для них такої антології, як її видало "Оссолінеум" десятитисячним накладом (величезним, як на наші відносини), принаймні дивне. Треба було зробити селекцію (спираючись на оригіналах) і тоді добирати переклади, замовляючи їх у міру потреби в найкращих перекладачів. Якщо був папір і гроші на такий широко закросений плян, як "усебічний показ поетичного дорібку Шевченка", треба було таку нагоду використати як не на сто відсотків, то принаймні на п'ятдесят.

П. Якубец таку можливість майже повністю змарнував. Пішов по лінії найменшого опору. За вихідний пункт узяв готові і вже публіковані польські переклади. А Шевченко не мав у нас щастя до перекладачів, не натрапив на справжнього творця-філолога, що знав би добре обидві мови, пізнав глибинно його творчість, не таку просту, як то на перший погляд виглядає. Уявна легкість Шевченка завела багатьох — поза тим добрих — перекладачів на манівці псевдопоезії. У висліді польський читач не раз з дива не може вийти: з одного боку, чує, що це великий український поет, бачить його пам'ятники по цілому світі, а з другого боку, читає вірші, які вражають його своїм примітивізмом.

Навіть добрі переклади втрачають по якомусь часі свою

вартість, а погані й поготів. П. Якубец у своїй антології поміщує переклади Владислава Сирокомлі і Леонарда Совінського з XIX сторіччя. Мистецтво Шевченка було мистецтвом не на їхню міру. Переклали його по-своєму, як уміли, і ніхто не може відмовити їм якоїсь заслуги. Однак їхні переклади навіть на ті давні часи не були на відповідному рівні. Але сьогодні, коли мистецтво перекладу доведено майже до досконалости, вони навіть частково не виконують свого завдання і якщо й показують польському читачеві творчість Шевченка, то хіба тільки в кривому дзеркалі. Передрук тих перекладів треба б раз назавжди залишити.

За часу між двома війнами найгірше (не докладно і не помистецьки) твори Шевченка перекладав Тадеуш Голлендер. І якраз його жадливі переклади займають багато місця в антології п. Якубца.

Відносно добрі переклади (хоч не всі) дали за тієї доби Богдан Лепкий і Чеслав Ястшембец-Козловський. Але й вони вимагають перегляду і старанної перевірки. П. Якубец не вважав потрібним над цим попрацювати. Наприклад, у вірші під назвою "До живих і мертвих..." (стор. 169, рядки 10-12) є такий пасус:

Глусі, сьєлєпі, *глупчо*

Вименяйон све кайдани

І слушносьцьон купчон... (підкреслення моє — Є.Є.)

Український текст:

Оглухли, не чують;

Кайданами міняються,

Правдою торгують... (додаток перекладача)

Не беру до уваги безпорадну стилізацію цього уривка, однак Ястшембец-Козловський тільки для зримування двох рядків створив тут поганючий неологізм "глупчо". А п. Якубец у своїх *Вибраних поезіях* ... точнісінько переписав передвоєнний текст, хоч той самий вірш у перекладі того ж самого перекладача, тільки у справленій редакції, без того мовного дивогляду, був опублікований у *Вибраних поезіях* Шевченка (ЛСВ "Бібліотека поетуф", Варшава, 1972). Виглядає, що п. Якубцеві не стало охоти або часу прочитати і порівняти різні тексти, які мав під рукою.

Ще яскравіший приклад недогляду маємо в поемі "Кавказ" у перекладі Струмфа-Войткевіча. У 63 рядку на стор. 165 читаємо: "Грузію! Без благань ці зостане убога сакля..." Перекладач зробив тут не абиякий промах: про жадну Грузію в оригіналі немає мови. Поема "Кавказ" оспівує боротьбу кавказьких народів з царатом у XIX столітті. А якраз Грузія вже у другій половині XVIII століття прийняла протекторат Росії, у 1801 році була прилучена до неї і жадної боротьби не вела. Отож, перекладач зробив подвійну помилку: трансляторську та історичну. А тим часом п. Якубец з подивугідним браком критицизму скопіював цей ляпсус, хоч міг і

повинен був звернутися до перекладача з пропозицією виправити текст.

У *Вибраних поезіях* п. Якубца відносно найкраще випали переклади пера Тадеуша Хрущелевського і Єжи Літвінюка. На жаль, їх небагато. Переважають недобрі переклади.

Повне непорозуміння — це переклад одного з найкращих ліричних творів Шевченка: "Ісаї глава XIV". У тому вірші Шевченко звертається до Батьківщини, голосом пророка заповідає її загибель і хоче вивести її на шлях спасення... Його вірш пливе рівно швидким дев'яти- і восьмискладовим ямбом, і всі рядки вірша римуються. Переклад Евстахія Лапського пригадує нездарно зроблену "рибку", майже позбавлений рим, кожний рядок вірша має іншу довжину, інший ритм. Коротко кажучи — це зразок, як не слід перекладати віршів. Лапський викривив сенс і запропастив поезію Шевченкового оригіналу. Тяжко вгадати, що спонукало п. Якубца помістити цей виразно спартачений переклад.

З уваги на оцадність місця обмежуюсь цими зауваженнями. Думкою порівнюю прекрасні переклади Міцкевича українською мовою і — мені соромно.

Антологія п. Якубца не може виконати свого завдання, бо творчість Шевченка показує польським читачам у невідповідному і некорисному світлі, принижує цю творчість у їхніх очах.

Я переглянув також "Вступ", яким п. Якубець попередив свою антологію, і знайшов там повно неточностей, зайвих спрощень, помилкових інформацій і звичайних помилок, у тому числі й мовних.

Зараз на початку (стор. IX) п. Якубець повідомляє нас, що автор *Історії Русів* писав про "таємну канцелярію, яку організував Павло I".

Це подвійна помилка. Перше: таємну канцелярію встановив стокилькадесят років раніше цар Петро I; а друге: в *Історії Русів* не могло бути мови про Павла I, бо книга доведена до 1769 року, а Павло вступив на престол 1796 року.

На стор. XVII п. Якубець вчисляє "польських галицьких письменників" (підкреслення моє — Є. Є.), а саме Тимка Падуру, Яна Комарницького, Антонія Шашкевича, Спіридіона Осташевського і Павлина Свенціцького.

Груба неточність. Тільки Свенціцький, до речі, народжений на Київщині, абсолювент Київського університету, жив у Львові, та й то щойно після січневого повстання — як емігрант. Усі інші народилися і ціле своє життя прожили на Волині.

З Шевченкової біографії (стор. XXI) довідуємося, що "у Вільні перебував Шевченко більш одного року. Енгельгардт, переляканий польським повстанням, утік у лютому 1831 року до

Петербургу. Там, задовольняючи блага́ння Шевченка, віддав його до цехового майстра Васи́ля Ши́ряєва в науку”.

Дідич Тараса, Енгельгардт, був офіцером у ранзі ротмістра і виконував службу адъютанта віленського генерал-губернатора. Повстання вибухло у Варшаві, кілька сотень кілометрів від Вільни, яка залишалася поза тереном воєнних дій. Однак п. ротмістр налякався і втік. Хто ж може в це повірити? А на те, що Шевченко “благав”, щоб його віддати до кімнатного маляра у науку (!), немає жадних доказів. І ті “блага́ння” ніяк не зрозумілі, коли взяти до уваги мистецькі осяги молодого Тараса, що вже у Вільні вмів гарно рисувати і вчився у славного маляра-портретиста, як про це інформує нас на ХХ стор. сам п. Якубец.

На ХХІV стор. читаємо: “Восени 1842 року Шевченко вибрався кораблем з Петербургу до Стокгольму і Данії” [...]. “Того року він написав кілька ліричних віршів і дві поеми російською мовою — “Сліпа” і “Тризна”.

На жаль, так не було. Шевченко ніколи в житті не мав закордонного пашпорта, отож, не міг бути у Швеції і Данії. Це достатньо вияснили його біографи. А поему “Тризна” він написав у домі Репніних у Яготині, про що п. Якубец влучно інформує нас на стор. ХХV. Був це рік 1843. Тоді постав також вірш “Розрита могила”, а не в 1842 році, як сказано на тій самій сторінці.

На ХХVІ стор. читаємо: “Під час подорожі по Волині Шевченко побував у Крем'янці. Оглянув будинок тамошнього ліцею і запам'ятав собі постать Тадеуша Чацького”.

Шевченко був у Крем'янці 1845 року. Чацький помер 1813 року. Як у таких обставинах могла Шевченкові *запам'ятатися* постать Чацького — тяжко собі уявити.

На стор. ХХХІ і ХХХІІ, обговорюючи час заслання Шевченка, пише п. Якубец: “Якийсь п'яний старшина подав генералові Обручеву донос”.

Докладно відомо, що донос подав прапорщик Ісаєв, і з якої причини подав його, і про що там була мова. Можна було кілька словами це вияснити. А обставина, чому донощик був п'яний, вручаючи донос, мабуть, назавжди залишиться таємницею п. Якубца.

На стор. ХХХІV сказано: “Сам Залеський емігрував у 1860 році до Франції, а описля брав участь у січневому повстанні”.

Болеслав Залеський справді виїхав за кордон перед повстанням і вже ніколи на батьківщину не повернувся, отож не міг бути учасником повстання.

На стор. ХL: Огризкові було на ім'я Йосафат, а не Йосиф. Дрібна ця неточність, але характеризує ерудицію автора “Вступу”.

На стор. ХLІ знаходимо дату смерті Шевченка: 10 березня 1861 року. Однак із стор. СІХ довідуємося, що “Рада народних

комісарів Радянської України проголосила день 11 березня, роковини смерти поета, загальнонаціональним святом". Що означають ці дві дати?

П. Якубец плутається у транскрипції чужих імен і прізвищ. Не розрізняє росіян і українців. І Жуковський, і Стефаник (стор. XXII і CVIII), а також Тредяковський і Білозерський (стор. LXIX і XXVI) мають у нього те саме українське ім'я — Василь.

Замість de Balmain пише de Balmaine (стор. XXIV), замість Основ'яненко — Основяненко (стор. XIII), замість Білозерський — Білозерський (стор. XXVI). Секретаря Академії Мистецтв Василя Григоровича називає раз зросійська Грігоровічем (стор. XXI), а другий раз — Грегоровичем (стор. LXII) і т. д. і т. д.

Із Хліпнівки зробив Хрипнівку (стор. XX); замість Гумань пише Умань (стор. LVII і LIX); замість Трехтимирів — Трахтемирів (стор. LXXXVII);* замість В'юнища — Вюнища (стор. LXV); замість Яготин — Яготин (стор. XXV). Півострів Мангішлак називає ні сіло, ні впало Мангешлаком (стор. XXXII), хоч трохи далі подає правильну назву (стор. XXXVI).

Вражає слабенька стилістична інвенція автора. Наприклад: Братство Кирила і Методія, що мало кільканадцять членів, було *розбите* (стор. XXVII), і січневе повстання, в якому брало участь кількадесят тисяч партизанів, також було *розбите* (стор. XXXIV). Цілком певно з російського: "разгромлено".

На стор. XLI-XLII знаходимо вислів "лани *широкополе*" (підкреслення моє — Є. Є.). Такого слова нема у польській мові. Автор безтурботно пересадив на польський ґрунт українське слово "широкополи".

На стор. LIV, рядок 6 і 7 згори, читаємо: "Якімколькок ензикем би сен не послугівал, ест он поетон". Цей поганий, хоч дуже поширений барбаризм треба вважати вінцем і короною тих усіх помилок, що їх п. Якубец допустився у "Вступі" до своєї антології.

Закінчую ці зауваження, хоч про запас маю їх значно більше. Не хочу втомлювати читачів. З жалем стверджую, що "Оссолінеум" видало недобру книжку. Буде вона мучити нас як докір сумління, доки не спроможемо на адекватний переклад і публікацію зібраних творів Тараса Шевченка.

---

* Тут неточність і помилка в самого Є. Єнджеєвіча: в українській мові прийняті обидві назви — Гумань і Умань; правильна назва Трахтемирів, а не Трехтимирів. — Ред.

З ТЮРЕМНИХ ПОЕЗІЙ

УРИВКИ З ПОЕМИ "СКИТСЬКЕ ПОЛЕ"

Ірина Стасів-Калинець

Немов драгли, застиглий ранок
до вікон липне. На вустах
гіркаво-мідний присмак міста,
що облягло мене довкіл,
і марно маюся без слів.
Моя велична і пречиста,
Намарне молюсь, бо цілюща
не раз вже вилилася кров,
і сонно спить дрімотна пуца
в холоднім відблиску оков...

Голосять половці. Чи тіні
пливуть у білім голосінні
над сном моїм, над днем моїм.
І "Слово" вергає, мов грім,
проклін мені і Батьківщині.

Чи на погибель? Чи на славу?
Ідуть на судний день князі,
і гуннів військо в небесі
стозірний шлях для них проклало.

З ІНШОГО ВІРША

Ще того віку вистачить для щастя
прийти і впасти на своїй землі.

КВІТЕНЬ

В. М.

У цебрах оживає вапно
бульбашковим квітням
Зі синькою в очах
Хоче осідлати просяного коня
Ще нині погарцює
за крайнебо образів
висвітить павутинні закамарки
визорить очі жінок
Кури збиратимуть натрушені
вапняні пелюстки
Треба животворящий жовток
вгорнути у великодню ризу
первоцвіт глини
привітально розлягається на призьбах
завойовує обшири долівок
Свіжі квіти разом з дивоптахами
зогрівають веселуху — ніч
залазять під віко скрині
жартома беруть у вічне коло
збляклі парсуни мамаїв
залазять на поли жупанів
гасають по шалянах
і обвивши одвірки вінками
пирогощі не дочекавшись
розсипуються по городцях
у вербові луги
ягілові краї

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Петро Одарченко

Сергій Олександрович Єфремов належить до славної когорти найвидатніших діячів національного відродження України. Діяльність С. О. Єфремова була різноманітна й багатостороння: блискучий публіцист, журналіст, редактор, видавець, політичний і громадський діяч, літературний критик, історик літератури, вчений-академік, віце-президент Української Академії Наук, керівник багатьох комісій УАН, автор численних статей, літературних монографій і славновісного курсу *Історії українського письменства*.

Палкий український патріот, безмежно відданий українській справі, людина надзвичайної душевної краси, що за свої високі моральні якості був прозваний совістю української нації, Сергій Олександрович зазнавав переслідувань, арешту й ув'язнення з боку царської влади і став жертвою жадливого більшовицького терору. Ворожа сила знищила великого українського вченого і громадського діяча, коли йому минуло лише 52 роки, коли він був у розцвіті своїх фізичних і духовних сил. Коли він з великим успіхом здійснював широкі плани розбудови й розвитку української національної науки.

■ Сергій Олександрович Єфремов народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині в родині сільського священика. Первісне прізвище його предків було Охріменки, пізніше воно було перероблене під впливом русифікаційної політики царського уряду на Єфремових.

Дитячі роки С. Єфремов провів на селі в оточенні рідної природи і рідних людей. На п'ятому році він уже навчився читати і

Надруковані тут статті Петра Одарченка, Юрія Бойка і Григорія Грабовича були прочитані на Пленарній науковій конференції присвяченій століттю народження Сергія Єфремова, що відбулася в днях 17-18 квітня 1976 року в Українській Вільній Академії Наук (УВАН) в Нью-Йорку. — *Редакція.*

з великим захопленням читав книжки, особливо історичного змісту. У дитячі роки найбільше враження на нього справила повість М. Гоголя *Тарас Бульба*. Усна народна творчість, зокрема українські казки та пісні мали великий вплив на Сергія Єфремова.

Року 1886 Сергія віддали вчитися до духовної школи в Умані. Умови життя на передмісті Умані були майже такі самі, як і на селі. "І тут панувала всюди українська мова (уманські міщани говорили по-українськи чудово), і з нею зв'язувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційального обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа", — так пише А. Кримський про уманський період життя С. Єфремова.¹

Освіта С. Єфремова не обмежувалася лише шкільним навчанням. Багато більше значення для його духовного розвитку мало позашкільне читання. Сергій із захопленням читав твори популярних тоді дитячих письменників Майн-Ріда, Густава Емара, Фенімора Купера, потім перейшов до творів російських клясиків та до творів української літератури. У знайомих семінаристів та міщан Сергій діставав твори І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького.

"Українські письменники, — каже А. Кримський, — надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут".²

Року 1891 — після п'ятирічного навчання в духовній школі в Умані — С. Єфремов вступив до духовної семінарії в Києві. Допитливий юнак знайшов тут невичерпний матеріал до читання. Про цей період свого життя С. Єфремов так писав:

"Молодим хлопцем прибув я до Києва й тут накинувся на читання творів українського письменства. Керувати ані порадити мене було нікому; не було тоді ще навіть української книгарні, де б можна було вибрати щось путяше, та й книжок українських було стільки й такі здебільшого, що тільки, мовляв, пожалься Боже! ... [...] Ото й знайомивсь я з українством самотужки, купуючи у тодішнього книгаря Гомолинського всякі українські книжки, і читав не розбираючи все, що під руку попадало, здебільшого те сміття, що найлегше проходило через цензуру лютих отих часів."³

І от тут пощастило юнакові прочитати драматичні твори І.Тобілевича (Карпенка-Карого). "Нове щось, якийсь свіжий дух

---

1. А. Кримський, "Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова", *Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук*, (ЗІФВ УАН), кн. II-III. (Київ, 1923), стор. 43.

2. Там само.

3. Сергій Єфремов, *Карпенко-Карий* (Київ-Ляйпціг: Українська накладня, 1910), стор. 46.

пахнув на мене.[...] З того часу Карпенко-Карий став мені одним із найлюбіших письменників", — пише С. Єфремов.⁴

У перший же рік перебування в Києві С. Єфремов познайомився з членами української громади в семінарії і став її активним учасником. Тут зустрічався він з такими людьми як М. С. Грушевський, О. Лотоцький, тут він мав можливість слухати лекції В. Антоновича, познайомився з О. Кониським та І. Нечуєм-Левицьким. Це особисте знайомство з відомими українськими письменниками викликало в юнака ще більший інтерес до рідної літератури. З тогочасного українського письменства велике враження справили на С. Єфремова твори Панаса Мирного (*Хіба ревуть воли, як ясла повні*), І. Нечуя-Левицького (*Хмари, Причепи*), П. Свидницького (*Люборацькі*), І. Франка (*В поті чола*), публіцистичні праці М. Драгоманова. Українські книжки та періодичні видання (*Зоря, Правда, Життя і слово*) С. Єфремов почасти сам купував, а найбільше діставав їх із нелегальної бібліотеки, що належала семінарській українській громаді. Процес формування національної свідомості С. Єфремов так характеризував, пишучи про Б. Грінченка:

"Десь по глухих закутках, майже самотійно, під впливом випадкової розмови, случаєм прочитаної української книжки або спектакля української трупи — зацьовується зерно української свідомості; уперто шукає воно собі поживи, збираючи ті окрушини старшої літератури, які чудом встигли переховатись під час нечуваних репресій. Люди самотужки виробляють собі ясний світогляд і завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енергію їхню та завзяття."⁵

Особливо великий вплив на молодого С. Єфремова мали зустрічі з українськими діячами — членами Київської Старої Громади, зокрема з Олександром Кониським, який для Єфремова був учителем і прикладом патріотизму та громадських чеснот. З великою пошаною ставився С. Єфремов також до Б. Грінченка, якого він пізніше характеризував такими словами: "лицар обов'язку громадського, людина повинности в найкращому цього слова розумінні", "символ цілої епохи."⁶ Пізніше С. Єфремов був найближчим співробітником Б. Грінченка у громадсько-політичній діяльності.

На початку 1896 року, не закінчивши курсу, Сергій Єфремов покинув семінарію з репутацією "политически неблагонадежно-го". На другий рік, склавши іспит зрілості (при першій гімназії у

---

4. Там само, стор. 46-47.

5. Сергій Єфремов, *Історія українського письменства*, вид. 4, 2 т. (Київ-Ляйпціг, 1919), т. II, стор. 197.

6. Там само, стор. 197, 199.

Києві), С. Єфремов вступив на юридичний факультет Київського університету, який і скінчив 1901 року. Скінчивши університет, Єфремов цілком віддається літературній журналістичній і громадсько-політичній діяльності.

Перші твори С. Єфремова були белетристичні. Друкувалися вони в галицьких журналах *Дзвінок і Зоря*. 1895 року надруковано оповідання "Неслухняні діти" і "Пригода з молодими рибалками". Але вже з 1896 року С. Єфремов цілком присвятив себе публіцистиці та літературній критиці. Він став постійним і найпродуктивнішим кореспондентом українських періодичних видань: *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Літературно-науковий вісник, Громадська думка, Нова громада, Киевская старина, Рада* тощо. Перші листи С. Єфремова торкалися економічних та культурно-освітніх питань. У багатьох статтях Єфремов гостро виступав проти російських шовіністів та галицьких москвофілів. Як публіцист С. Єфремов найбільше уваги приділяв національному питанню в Росії, виступаючи на оборону не тільки українців, а й інших поневолених народів царської Росії, зокрема євреїв.

Одночасно С. Єфремов багато статей писав на літературні теми, зокрема про Шевченка. Від дрібних статей, некрологів, рецензій С. Єфремов переходить до більших праць-монографій, у яких він, як слушно зазначає Марія Овчаренко, "виявив не тільки ідеологічне цілеспрямовання, але й глибоке та всестороннє ознайомлення з предметом обсліду".⁷ Щодалі то більше часу й уваги звертає С. Єфремов на систематичне вивчення й дослідження української літератури та на популяризацію її здобутків. Великою заслугою С. Єфремова була його праця над виданням тритомової антології української літератури *Вік з біографіями письменників* (1902).

Великий інтерес виявляв С. Єфремов не тільки до історії української літератури, а й до творів сучасних українських письменників. Року 1902 в журналі *Киевская старина* (кн. X, XI, XII) надруковано статтю С. Єфремова "В поисках новой красоты", в якій автор обвинувачував Ольгу Кобилянську в ніцшеанстві, в аристократизмі та в тенденційному естетизмі. Ця стаття викликала обурення у Лесі Українки. В листах до О. Кобилянської, до сестри Ольги та до М. Павлика Леся Українка висловила свої критичні погляди на статтю Єфремова про творчість О. Кобилянської. Але в листі до М. Павлика (17 березня 1903 року) Леся Українка вже в примирливому тоні писала про Єфремова:

"Єфремова я знаю, хоч не близько. Людина особисто

---

7. Марія Овчаренко, "Сергій Єфремов як літературознавець", *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, (ЗНТШ), т. 173, 1962 стор. 134.

порядна, переконання, скільки мені відомо, національно-демократичні [...] Я з Єфремовим полемізувала, тільки мій полеміці не довелось побачити світа [...] Єфремов мою думку про його статтю знає [...] Впрочім, особисто я вже погодилась з ним після певного конфлікту і вважаю за потрібне де в чому помагати йому і товаришам, бо вважаю їх людьми працьовитими, чесними і з добрими замірами”.⁸

А. Кримський вважає, що С. Єфремов у своїх критичних оцінках нових течій у літературі був "критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями”.⁹

С. Єфремов закликав українських письменників звернутися до народного життя та соціальних проблем. Одночасно з полемічними статтями С. Єфремов почав публікувати в журналі *Киевская старина* докладніші статті про життя й творчість окремих українських письменників, зокрема про Павла Грабовського, Івана Нечуя-Левицького, про Івана Франка та інших. До найкращих праць молодого Єфремова належить монографія про Івана Франка (1903), надрукована в журналі *Киевская старина*. У своїх спогадах про І. Франка С. Єфремов пише, що 1902 року виник плян написати колективну історію новітнього українського письменства. І тоді літературно-видавничий гурток молоді "Вік" доручив С. Єфремову (йому тоді було 26 років) написати нарис про життя й творчість І. Франка. На Україні в той час не було майже ніяких матеріалів для написання такої праці. Єфремову допомогла "таємна національна організація". На початку 1903 року С. Єфремов, одержавши 200 карбованців, поїхав до Галичини. Тут він і познайомився з І. Франком. Впродовж двох місяців перебування у Львові С. Єфремов працював над творами Івана Франка і щодня зустрічався й розмовляв із ним. На підставі докладного вивчення творів Франка та особистих щоденних розмов із ним С. Єфремов і написав згадану працю.¹⁰

Револуція 1905 року відкрила нові можливості для поживалення громадсько-політичної, публіцистичної і літературної діяльності С. Єфремова, скерованої на захист національних прав українського народу, на боротьбу проти російського шовінізму Шульгина, Савенка та ін. С. О. Єфремов

---

8. Леся Українка, *Твори*, 10 т. (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1963-1965), т. 10, стор. 131-132.

9. А. Кримський, *цит. праця*, стор. 47.

10. Акад. Сергій Єфремов, "З спогадів про Ів. Франка та з його листування", *Література*, зб. I, (Київ: ВУАН, 1928), стор. 158-171.

бере активну участь в українських політичних організаціях, спочатку в Загальній українській безпартійній демократичній організації, а потім в українській демократично-радикальній партії. Коли виникла можливість видавати першу щоденну українську газету *Рада*, С. Єфремов заповідливо працює в цій газеті, як кореспондент, як автор численних статей, як член редакційної колегії і як фактичний редактор. І коли царська поліція арештувала С. Єфремова за його політичну діяльність, спрямовану проти царського режиму, цей арешт і ув'язнення особливо відчула редакція газети *Рада*. Євген Чикаленко у своїх спогадах пише про це так:

"А тут ще якраз перед самим новим роком, здається 28 грудня, зовсім несподівано арештували С. О. Єфремова. Це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена, з здоровим, тверезим розумом а, головне, що може писати дуже швидко [...] Я не міг уявити собі газети без нього. Раз-у-раз, коли у мене з'являлася думка про яке-небудь літературне діло, я зв'язував його з іменем Єфремова. Помимо того, що я цінив його як літератора, я любив його, як рідного, за його вдачу, за те, що діло він ставив раз-у-раз вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства і т. ін. [...] як літературний робітник він, на мою думку, був центром всієї газети".¹¹

Огляди українського життя, численні рецензії на українські видання, цінні статті про Шевченка, Марка Вовчка, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Карпенка Карого (І. К. Тобілевича), П. Куліша, В. Винниченка, М. Гоголя, О. Олеса, Б. Грінченка, А. Свидницького, М. Шашкевича, П. Грабовського, М. Кропивницького, політичні статті, спрямовані проти чорносотенців, проти російських українофобів і антисемітів — така була тематика статей, уміщених упродовж кількох років у газеті *Рада*.

Та не тільки в українських періодичних виданнях друкував свої статті С. Єфремов. Його палкі публіцистичні та літературно-критичні статті друкувалися також у численних іншомовних виданнях: російських (*Киевские вѣсти*, *Киевское слово*, *Киевская газета*, *Сын отечества*, *Киевские отклики*, *Русское богатство*, *Русские ведомости*, *Киевская мысль*, *Голос минувшего*, *Русские запуски* й ін.), польських (*Przegląd Krajowy*), німецьких (*Ukrainische Rundschau*),

На сторінках *Ради* і журналу *Украинская жизнь* С. Єфремов опублікував ряд статей, в яких він гостро виступив проти російських антисемітів, проти погромницької політики царської

11. Євген Чикаленко, *Спогади* (Нью-Йорк: УВАН, 1955), стор. 446-447.

Росії. Особливою гостротою і різкістю відзначалися статті С. Єфремова, в яких він писав про справу Бейліса, викриваючи "вовчу тактику" російських великодержавних щовіністів і чорносотенців, які звели своє гніздо на Україні, особливо в Києві. У статті "Голосна справа" (Рада, 1913, ч. 219) С. Єфремов писав: "*Двухглавий орел* знову виступає з своїми божевільними криками про ритуальні душоубства, ще і ще раз проказуючи огидний наклеп на цілий народ [...] Справа Бейліса аранжована темними реакційними елементами на славу і розвиток зв'язного націоналізму". Коли суд присяжних, що складався з українських селян, визнав Бейліса не винним, С. Єфремов висловив радість з приводу того, що російська провокація провалилася: "Присудом у справі Бейліса [...] український народ зняв із себе ті обвинувачення про якесь виключне юдофобство та національну ворожнечу. Українські селяни, люди землі, сказали: ми судимо не єврея, а людину, і судимо не з якимись національними думками, а по правді судимо".¹²

Впродовж останніх передреволюційних років (1911-16) літературно-критична і публіцистична діяльність С. Єфремова позначається новими досягненнями. Ще з більшою силою свого палкого слова С. Єфремов картає московських українофобів ("Сокирою тесано. Націоналістичні вигадки на українство") зрадників-українців "Воссоединенный галичанин", "Соромицький дебют Галицко-русское общество"), пише велику кількість рецензій та статей на літературні теми, зокрема про М. Коцюбинського, Лесю Українку, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Грінченка, М. С. Грушевського та ін. Взаєм літературознавчих дослідів була *Історія українського письменства*. Велику цінність становлять також видані ще перед революцією 1917 року монографічні дослідницькі праці про Марка Вовчка (1907), Шевченка (1914), Франка (1913), а також ґрунтовні вступні статті до виданих за його редакцією творів українських письменників (Глібова, Гребінки, Котляревського, Тобілевича, Свидницького тощо).

Перше і друге (без змін) видання *Історії українського письменства* вийшло в світ 1911 року (друковано в Києві, але з цензурних причин випущено в Петербурзі). Третє видання вийшло 1917 року із значними змінами і додатками. Видання четверте в двох томах — значно поширене з додатком нового розділу "За п'ять літ" (1919-1923) вийшло 1919-24 року за кордоном.

Розглядаючи історію письменства як історію ідей С. Єфремов відзначає три характеристичні риси українського письменства,

---

12. Цитуємо за статтею Петра Голубенка "На сторожі національної гідності", *Свобода*, 16 і 17 квітня 1976.

три провідні ідеї: перша ідея — це "е л е м е н т с в о б о д и" для людини, невпинна визвольна течія; друга ідея — це "визвольно-національна ідея"; третя риса, це "поступова течія народности" в змісті й формі, насамперед у літературній мові". Даючи історичний огляд українського письменства як "визвольного в широкому розумінні руху, що всіма сторонами охоплює життя українського народу й проказує йому раз-у-раз стежки до кращої будуччини", С. Єфремов показує велику роллю рідного слова в національному відродженні українського народу.

"Тільки мова з письменством і осталась у народу нашого із ним у всіх його злигоднях, сама вона була і єсть тим живчиком, що кидався й тріпотів без упину в занепалому організмі народному, показуючи, що живий ще той народ, і жити він хоче, і жити він буде... Тільки вона розгонила по жилах народу свіжу кров — справдешній світ освіти і свідомости людської і національної, одна вона осталась пам'яткою його колишньої слави і надією невмирущого майбутнього розцвіту [...] Історія письменства українського — це виборна частка духового життя народного, що дає найдужчі докази національної індивідуальности народу, його безперечного права на існування й розвиток, його *самостійности* [підкреслення моє П.О.] серед інших близьких і далеких народів."¹³

Сергій Єфремов розповів живою й барвистою мовою про історичний процес розвитку нашої літератури, дав блискучі характеристики окремих письменників, показав умови, в яких розвивалося українське письменство, підкреслив провідні його ідеї, проілюстрував їх на конкретних прикладах творчости українських письменників, показав моральну велич нашого письменства впродовж усієї його історії. Сергій Єфремов ствердив нові цінності, які несе з собою у світ українське письменство, показав його значення й вагу для загальнолюдської і національної культури.

В. Дорошенко у своїй рецензії, надрукованій 1911 року в *Літературно-науковому віснику*, критично поставився до народницьких ідей Сергія Єфремова, закидаючи йому суб'єктивність та тенденційність в інтерпретації літературних фактів.

Видатний український літературознавець Микола Зеров, хоч і не поділяв критеріїв Сергія Єфремова, проте позитивно оцінив його *Історію українського письменства*:

"Книга Єфремова має велику цінність, як підсумок многолітньої критичної та історико-літературної роботи. Вона

---

13. Сергій Єфремов, *Історія українського письменства*, вид. 4, 2 т. (Київ-Ляйпціг, 1924), т. I, стор. 10-11.

дала канон українського письменства, установила список авторів, належних до історично-літературного розгляду, одвела кожному явищу певне місце в історично-літературному процесі. Цей канон тільки помалу переробляється тепер в залежності від нових матеріалів та нових поглядів на історично-літературні явища".¹⁴

Проте М. Зеров не погоджується з періодизацією української літератури XIX—XX віку у С. Єфремова, відкидає "механічний розподіл письменників по десятиліттях", вважаючи, що немає "глибокого розходження межі літературними стилями десятиліть". Далі М. Зеров зазначає, що ця незручність побільшується ще й тим, що, "розподіляючи письменників по десятилітніх періодах, він [С. Єфремов] виходить, звичайно, з дати їх першого — друкованого або прийнятого до літературного канону — твору. Таким чином він немов накидає читачеві враження, ніби Леся Українка є найхарактернішою представницею поезії 80-их, а Коцюбинський — найтиповішим репрезентантом української прози 90-их рр. — тим часом як Коцюбинський став письменником своєїрідної сили тільки через дванадцять-п'ятнадцять літ після свого дебюту, написавши *Fata morgana* та *Intermezzo*, а найбуйніший розцвіт поетичного хисту Лесі Українки припадає на добу *Кассандри* та *Лісової пісні*, тобто останні роки її життя".¹⁵

С. Єфремов сам визнавав потребу змінити, переробити й доповнити деякі розділи своєї *Історії українського письменства*, внести відповідні поправки. Але революційні події, активна громадсько-політична діяльність, а пізніше переважаність науково-дослідною та редакційною працею перешкодили йому здійснити свої наміри. І фактично весь текст *Історії українського письменства* навіть в останньому виданні, за винятком нового додаткового розділу ("За п'ять літ"), залишився без змін.

Цей додатковий розділ заслуговує особливої уваги. С. Єфремов, характеризуючи літературу перших пореволюційних років, дав блискучу аналізу ранньої творчості Павла Тичини, Максима Рильського, Тодося Осьмачки, В. Сосюри та ін. поетів. Особливо цікаві спостереження подано тут про творчість Миколи Хвильового. У цьому розділі помітний також новий методологічний підхід Єфремова до літературних явищ. Високо оцінюючи поетичні твори П. Тичини і М. Рильського, С. Єфремов особливо увагу звернув не на ідеї, а на мистецьку досконалість їх

---

14. Марія Овчаренко, *цит. праця*, стор. 167, де цей вислів Зерова цитується за статтею Л. Чернець, "Радянська література в освітленні С. Єфремова", *Літературний архів*, Харків, 1931, кн. I-II, стор. 17.

15. М. Зеров, *Нове українське письменство. Історичний нарис*, вип. I (Мюнхен: Інститут літератури, 1960), стор. 26-27.

поезії, на стиль, на форму. Аналізуючи творчість інших письменників, С. Єфремов також звертає особливу увагу на мистецькі засоби. Наприклад, в цікавому й змістовному огляді творчости М. Хвильового С. Єфремов пише: "З Хвильового безперечно цікава постать саме з художнього погляду: ще не вироблена, не вирізьблена, не докінчена навіть, але сильна". Далі Єфремов підкреслює "незалежну об'єктивність художника, вміння різко й рельєфно без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ".¹⁶

Розділ "За п'ять літ" свідчить про те, що С. Єфремов зробив величезний поступ як літературний критик і літературознавець. У сприятливих обставинах він, безперечно, міг би цілковито переробити свою *Історію українського письменства*, поширити її новими матеріалами, виправити дрібні помилки (зокрема помилки в датах народження письменників) і удосконалити її новим методологічним підходом.

Революція 1917 року і доба національно-державного відродження України висунула С. О. Єфремова на чільне місце: він був членом Української Центральної Ради і заступником її голови, членом Малої Ради, генеральним секретарем міжнародних справ у Генеральному Секретаріаті 1917 року і членом української делегації у переговорах з Тимчасовим урядом. Одночасно С. Єфремов виступає як публіцист. На сторінках газети *Нова рада* він викриває централізм російської демократії ("Старим слідом"), критикує вияви українського шовінізму ("Чадний огонь"), критикує галицьких москвофілів, рішуче виступає проти більшовиків ("Руїницькою стежкою"), зокрема проти Юрія Коцюбинського ("Лист без конверта"), проти більшовицького терору ("На вістрях штиків"), проти розкладової роботи більшовиків ("Порохня сиплется"), виступає проти проросійського гетьманського уряду ("Парадоксальне міністерство"), проти російської бюрократії на Україні ("Старі міхи", "Скоропадщина"). Одночасно Єфремов друкує багато рецензій і статей на літературні теми. З більших праць варто згадати видану 1918 року *Коротку історію українського письменства* та вміщену в 42 томі *Енциклопедического словаря, изд бр. Гранат* велику статтю "Украинская литература".

В період від 1919 до 1929 року С. О. Єфремов усі свої сили, енергію і досвід присвячує науковій діяльності. 1919 року його обрано дійсним членом Української Академії Наук. Впродовж десяти років академік С. О. Єфремов із великим ентузіазмом

---

16. Єфремов, *Історія українського письменства*, т. II, стор. 414-415.

невтомно працював на науковій ниві, одночасно виконуючи різні керівні функції (секретар Іст.-філологічного відділу, керівник кількох комісій, редактор наукових збірників та словників).

Наукова праця акад. С. О. Єфремова дала надзвичайно плідні наслідки. Українське літературознавство збагатилося такими фундаментальними монографіями: *Михайло Коцюбинський* (1922) *Карпенко Кариї* (1924), Іван Нечуй-Левицький (1925). *Іван Франко* (1926), *Панас Мирний* (1928). Велика цінність цих монографічних праць полягає в тому, що вони написані на підставі довголітніх дослідів, на підставі документальних матеріалів. До того ж тут помітний новий методологічний підхід до оцінки творчості письменників: відхилення від народницької схеми, увага до мистецької сторони творів.

Серед численних наукових праць С. Єфремова варто згадати такі: "Перед судом власної совісті. Громадська і політична робота В. Б. Антоновича" (*ЗІФВ УАН*, 1924-25, кн. 4-6) "Історія письменства в працях акад. М. Ф. Сумцова" (*ЗІФВ*, 1926, 7-8); "Декабристи на Україні" (*Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні*. За ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського. У *Збірнику історично-філологічного відділу УАН*, ч. 37-37б, Київ, 1926-30).

Цінна праця С. Єфремова — "Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства" (*ЗІФВ*, 2-3, 1923).¹⁷ Особливої уваги заслуговує стаття С. Єфремова "Без синтезу" (*ЗІФВ*, кн. 4. 1924), в якій подано психологічний портрет П. Куліша на підставі аналізу його щоденника. Кулішеві присвячена також стаття "Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша" (*Збірник Пантөлөймон Куліш*, Київ, 1927).

Немов передчуваючи трагедію українського народу (1933 рік), С. Єфремов написав статтю "Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві" (*Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія*, Київ, 1927, стор. 53-73). С. Єфремов стверджує, що голод на Україні — це "соціального порядку з'явище". "Наші письменники, — каже він, — не переставали нагадувати про ненормальність, аномалію того ладу, за якого продуцент хліба насущного сам живе без хліба, свій піт і свою кривавицю віддаючи розкошникам світу цього" (стор. 71). Далі він ще раз підкреслив, що голод на Україні "не від самих стихійних причин залежить"... "виступають чисто соціальні чинники, які й доводять до краю зло

---

17. Цю статтю з деякими додатками надруковано в перекладі на англійську мову в науковому органі УВАН у США: Serhij Jefremov, "Historiography of Ukrainian Literature", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, vol. I, winter 1951, стор. 4-20.

стихийне". У цій статті дано вичерпний огляд творів українського письменства, в яких висвітлюється голод і його причини.

1928 року вийшов у світ цінний збірник *Література*, за редакцією акад. С. О. Єфремова, М. Зерова і П. Филипівича.

Великий вклад зробив С. Єфремов також в українську лексикологію. Він був головним редактором III тому *Російсько-українського словника* (1927) та співредактором трьох томів доповненого словника української мови Б. Грінченка. С. О. Єфремов був неперевершеним знавцем української мови. Акад. А. Ю. Кримський дав високу оцінку його мови: "... все, що пише Єфремов, пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою [...] Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова — одна суцільна насолода і вітха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання".¹⁸

Треба ще згадати, що С. Єфремов був також головою Комісії для складання біографічного словника діячів України.

Особливу увагу приділяв С. О. Єфремов популяризації й науковому вивченню життя, світогляду й літературної творчості Т. Г. Шевченка. За 30 років С. Єфремов написав і опублікував понад 100 статей, рецензій, популярних нарисів і наукових розвідок, присвячених Шевченкові. За перші 20 років (1899-1919) він опублікував понад 70 шевченкознавчих праць. За останнє десятиріччя (1919-29) — понад 30 праць, здебільшого ґрунтовних і цінних розвідок.

Уже перші праці молодого двадцятидворічного історика літератури С. О. Єфремова свідчать про добру обізнаність його з творчістю Шевченка та про глибокий науковий підхід до вивчення поетичної спадщини великого українського поета. Рецензуючи *Кобзар* Шевченка, що його видала редакція журналу *Киевская старина* 1899 року, С. Єфремов виправив багато різних помилок у хронології (*ЛНВ*, 8, 1899). Пізніше, рецензуючи найповніше і найкраще на той час видання *Кобзаря* за ред. В. Доманицького (1910), С. Єфремов і в цьому виданні знайшов і виправив ряд окремих помилок і хиб (*Рада*, 1910, ч. 268).

Року 1899 в статті "Пушкін contra Шевченко" С. Єфремов відкидає твердження М. Петрова про вплив Пушкіна на Шевченка, зазначаючи, що Шевченків ідеал "щоб усі слов'яни стали добрими братами..." цілком протилежний імперіалістичній мрії Пушкіна про поглинення всіх слов'янських народів Росією (*ЛНВ*, 7, 1899).

---

18. А. Кримський, *цит. праця*, стор. 48.

До перших праць про Шевченка належать також такі статті Єфремова: "Шевченкові 'душі' і 'московська міра' " (*ЛНВ*, 6, 1900); "Куручкін і Шевченко" (там само, 11) та інші.

Науковий характер мають статті "Новий Шевченків автограф" (*ЗНТШ*, 1905, т. XIV) й "Офіційна критика на Шевченка" (*Науковий збірник, присвячений М. Грушевському*, Львів, 1905).

Впродовж десятиох років (1907-1917) перед революцією С. О. Єфремов невтомно працював над дослідженням життя й творчости Шевченка, зокрема над аналізом окремих творів. За цей час дослідник опублікував багато статей наукового й популярно-наукового характеру на різні теми: "Шевченкове 'Посланіє'" (*Рада*, 1907, чч. 85, 86); "Шевченко і українське письменство" (там само, чч. 185-186); "Шевченко за ґратами" (там само, 1909, ч. 46); "Апостол правды" (*Русское богатство*, 1911, кн. 2); "Пропала книга" (Заборона в Сенаті повного *Кобзаря*) (*Рада*, 1912, ч. 291); "Поет і жандарм" (Дубельт і Шевченко) (там само, 1913, ч. 79); "За тюремной решеткой" — Епізод из творчества Т. Г. Шевченка (*Приазовский край*, 1914, ч. 52); "Судьба одной книги" (*Голос минувшего*, 1914, кн. 2); "Шевченко і Котляревський" (*Збірник пам'яті Т. Шевченка*, Київ; Вид. Наук. Т-ва, 1915) та багато інших статей, рецензій і нотаток.

Особливо цінні праці С. Єфремова, видані окремими книжками та його розділ про Шевченка в *Історії українського письменства*. Для популяризації життя й творчости Шевченка серед широких мас велику цінність і вагу мала брошура *Тарас Шевченко, життя його та діла*, що вийшла в 3-ох виданнях (1908, 1910, 1917).

До століття з дня народження Шевченка вийшла в світ книжка С. Єфремова під назвою *Шевченко. Збірка*. (Київ, 1914). Сюди ввійшли статті, раніше друквані в різних періодичних виданнях "Шевченко про себе. Про *Щоденник* Шевченка"; "Апостол Правди", "Шевченко за ґратами", "Поезія всепрощення" та ін.).

Свої погляди на творчість Шевченка та на її значення для українського народу С. Єфремов докладніше виклав у своїй *Історії українського письменства*. Розділ IX другого тому, присвячений Шевченкові, займає понад 30 стор.

У двадцятих роках С. Єфремов від популяризації Шевченкових ідей та ідейного змісту його творів, від перших спроб наукового вивчення літературної спадщини Шевченка переходить до поважних досліджень, що належать до наукового шевченкознавства. Він працює над автографами Шевченка, досліджує тексти Шевченкових творів, очолює працю над науковим виданням творів Шевченка, працює над дослідженням окремих проблем біографії і творчости Шевченка, друкує наслідки своєї наукової праці в наукових академічних виданнях і цією різно-

сторонньою працею робить великий, справді історичний вклад у наукове шевченкознавство.

1924 року С. Єфремов опублікував статтю "На нерівних позвах (Шевченко і самодержавіє)" (*Шевченківський збірник*, т. I, за ред. П. Филиповича). Автор дав тут загальний огляд взаємин між Шевченком і царським урядом. Цю статтю, як зазначає рецензент М. Зеров, написано "з властивим для автора мистецтвом". 1925 року в науковому збірнику *Шевченко та його доба* (зб. I, Київ) опубліковано статтю С. Єфремова "Поет і плантатор", в якій висвітлено один із епізодів біографії Шевченка — заходи поета в справі звільнення своїх родичів із кріпацтва.

Того ж самого року з'являється цінна наукова розвідка під назвою "Спадщина Кобзаря Дармограя" (*Україна*, 1925, 1-2). "Кобзар Дармограй" — це псевдонім, яким Шевченко підписував свої повісті. С. Єфремов докладно дослідив і описав Шевченкові рукописи цих повістей і на підставі вивчення автографів виявив, що це "здебільшого брульйони, остаточно не викінчені, не оброблені, не переписані, — вони, видимо, ще не одстоялися в творчій лябораторії й мають іноді, за деякими тільки винятками, вигляд накиданого нашвидку матеріялу".

Порівнюючи Шевченкові рукописи-автографи з текстами повістей, що їх видала *Киевская старина*, С. Єфремов спостеріг, що в цьому виданні "трапляються й деякі стилістичні виправки, невеличкі пропуски, що мали на меті зробити стиль та мову (власне форми мови) більш російськими, ніж були вони у автора". С. Єфремов довів, що ці повісті написані на засланні і що Шевченко, датуючи повісті *Наймичка* та *Варнак* 1844 і 1845 роками, "просто замітав сліди того, що на засланні ламав гостру й не раз стверджену заборону писати".¹⁹ Аналізуючи умови, в яких Шевченко жив на засланні, С. Єфремов ствердив, що Шевченко в той час змушений був писати російською мовою з цензурних мотивів. Єдиний шлях до читача був тоді через російську мову. Отже, як тільки Шевченко одержав звістку про скоре звільнення, він відразу ж знову почав писати рідною мовою. Російські повісті Шевченка, як зазначає С. Єфремов, були для українського поета "лиш сурогатом творчості". Опинившись на волі, Шевченко забув про свої російські повісті і навіть не намагався зібрати їх від своїх знайомих.

1926 року у другому збірнику *Шевченко та його доба* опубліковано статтю С. Єфремова "Епілог до Кирило-Методіївської справи".

---

19. Акад. Сергій Єфремов, "Спадщина Кобзаря Дармограя" *Т. Шевченко*, XIV т. (Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1959-1963), т. XIII, стор. 98.

Одночасно С. Єфремов розпочав велику й надзвичайно важливу працю над підготовкою наукового видання творів Шевченка. У наслідок докладного дослідження рукописів-автографів Шевченка С. Єфремов і М. Новицький приготували до друку два томи поетичних творів Шевченка. І 1927 року вийшов у світ двотомник: Т. Г. Шевченко, *Поезія*, тт. I і II. Під ред. С. Єфремова і М. Новицького (Київ, 1927). Це наукове, перевірене за рукописами видання високо оцінив шевченкознавець Павло Зайцев. Це ще не було академічне видання з усіма варіантами, але, як зазначає П. Зайцев, "в ньому ми бачимо скрізь у всіх творах одну основну редакцію, за яку вони [редактори] брали або певний виправлений Шевченком друкований текст, або текст певних автографів".²⁰

Вінцем наукової діяльності С. Єфремова в ділянці шевченкознавства було наукове академічне видання *Щоденника* і листів Т. Шевченка.

Попередні видання *Щоденника* Шевченка мали багато різних помилок, недоглядів. Всі ці помилки були усунені в десятому виданні *Щоденника*, який вийшов під такою назвою: Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів Т. Шевченка*, під загальною редакцією акад. С. Єфремова, том IV. Щоденні записки: Журнал. Текст. Первісні варіанти. Коментарій. Редакція і вступна стаття С. Єфремова (Київ: видання УАН, 1927) 40+786+4+6 стор. Сорок сторінок займає стаття С. Єфремова "Літературний портрет Шевченка". 187 сторінок займає текст *Щоденника*. Коментар — 553 стор. Павло Зайцев, зазначаючи, що в цьому виданні подано "абсолютно точний текст" *Щоденника*, пише: "Редактор його С. Єфремов з таким пієтетом поставився до свого завдання, що видання це треба вважати за взірць видань науково-академічного типу. Докладні коментарі, що їх додали до тексту сам редактор і сім його співробітників, зроблені так, щоб по змозі не лишити жадного місця без пояснення".²¹

Надзвичайно велику цінність в цьому виданні становлять коментарі редактора та його співробітників. Сам С. Єфремов опрацював 432 примітки. Деякі з них становлять цілі закінчені монографії.

Такого ж типу був і III том академічного видання. Його точна назва така: Т. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. III, Листування. Під ред. акад. С. Єфремова, (Київ: УАН, 1929) XIV + 1002 стор. У цьому томі вміщено 225 листів поета; крім того, понад 200 листів,

---

20. Павло Зайцев, "Редакція тексту поезій Шевченка", там само, т. I, стор. 216.

21. Павло Зайцев, "Попередні видання *Журналу*", там само, т. IX, стор. 328.

що їх писали до Шевченка понад 60 осіб. Понад 650 сторінок петиту займають докладні коментарі та показники. Більшу частину цих статей-коментарів написав С. Єфремов, а решту акад. Олекса Новицький, та співробітники академії: М. Новицький, В. Міяковський, П. Рулін, Д. Ревуцький та інші.

Ці два томи академічного видання творів Шевченка були і вінцем і лебединою піснею наукової творчості акад. С. О. Єфремова. У самий розпал наукової діяльності С. Єфремова надійшов раптовий кінець. Арешт і довготермінове, фактично досмертне ув'язнення поклало край творчій діяльності українського вченого, а також діяльності багатьох його учнів, співробітників і прихильників.

У кінці липня 1929 року агенти ГПУ заарештували акад. С. О. Єфремова, а одночасно й багатьох видатних учених та культурних діячів України.

1930 року в Харкові на показовому судовому процесі С. О. Єфремова обвинувачено в тому, що він відігравав керівну ролю в так званій "Спілці визволення України". Суд засудив С. Єфремова на смертну кару, яку замінено десятирічним ув'язненням.

Останні роки свого життя С. О. Єфремов провів у Ярославському політичному ізоляторі. За свідченням одного в'язня, що перебував у тому самому політизоляторі, С. О. Єфремов залишався тут до серпня 1937 року, коли цього в'язня перевели в іншу тюрму. "Що сталося після цього з С. О. Єфремовим, — пише М. Татусь, — мені залишилося невідомим. [...] з 1937 року не було за нього жадних певних вісток".²²

Згідно з останніми відомостями, С. О. Єфремов помер 1937 року. Є всі підстави припускати, що в цей страшний рік лютої ежовщини Сергій Олександрович був розстріляний. Єдину згадку про С. О. Єфремова з позначенням дати його смерти маємо в *Українському радянському енциклопедичному словнику*.

Немає жадної згадки про Єфремова і його праці навіть у наукових біо-бібліографічних виданнях з історії української літератури. В *Українській радянській енциклопедії (УРЕ)*, що вийшла в 1959-1965 роках в 17 томах, немає й згадки про С. О. Єфремова. В академічному виданні *Т. Г. Шевченко, Бібліографія літератури про життя і творчість*, (Київ, 1963) — докладно описано зміст Шевченківських збірників, які вийшли в світ у 20-их роках, а також зміст журналу *Україна*, ч. 1-2, 1925. Але ні однієї статті С. Єфремова, надрукованої в цих виданнях, не подано тут.

---

22. М. Татусь, "Доля академіка С. О. Єфремова. Спогади ув'язненого за процесом СВУ", журнал *Лу-Гу*, грудень 1954, ч. 6(81), стор. 27.

Так само в *Біо-бібліографічному словнику* — "Українські письменники", том II і III, (1963) не згадано праць С. Єфремова про Грінченка, Куліша, Кониського, М. Максимовича, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, Т. Шевченка та про всіх інших письменників, про яких С. Єфремов написав багато статей, монографічних досліджень тощо.

У третьому томі *Біо-бібліографічного словника* (1963) докладно описано всі видання творів Т. Шевченка, зокрема й ті видання, які редагував С. О. Єфремов. Імена всіх редакторів цих видань подано, за винятком С. О. Єфремова. Зафіксовано в цьому словнику всі вступні статті, за винятком статей С. О. Єфремова.

Недавно у виданні Української Академії Наук вийшла в світ поважна наукова праця *Шевченкознавство. Підсумки й проблеми*.²³ В окремому розділі "Етапи розвитку радянського шевченкознавства" (автор Ю. О. Івакін) згадані всі наукові збірники, присвячені Шевченкові, подано докладний зміст їх, але всюди ні одним словом не згадано праць С. О. Єфремова, вмішених у цих збірниках та в журналі *Україна* (ч. 1-2, 1925). У розділі "Текстологія" (автор В. С. Бородін) дві сторінки присвячено розглядові III і IV тт. творів Т. Шевченка, виданих за редакцією С. О. Єфремова з його вступними статтями і його численними примітками. Але знову ж таки тут не згадано ні імени редактора акад. С. Єфремова, ні його статей, ні його приміток. Всі видання творів Шевченка (1935 за ред. Затонського, Хвилі й Шабльовського; 1939 та ін.) докладно описано з зазначенням імен усіх членів редакційних колегій. Але бібліографічного опису виданих за ред. С. Єфремова двох томів не подано.

Але таке тенденційне замовчування імени вченого не знищить його багатющої наукової і літературної спадщини, бо, як сказав сам автор *Історії українського письменства* у вступі до цієї праці: "І навіть розіп'яте слово скільки завдало смертельних ударів гнобителям; і до ганебного стовпа прикутий Дефо навіки тріюмфує над переможцями на часину. Історія саме українського письменства скільки прикладів дає на цю непоборну живого слова силу, перед якою не змогли, кінець кінцем, встояти вінченосні деспоти з усією їх потужною системою людовладства".²⁴

Непоборну силу має й живе єфремівське слово. Невмируща і його багатюща літературна спадщина.

---

23. Є. П. Кирилюк, ред., *Шевченкознавство. Підсумки й проблеми* (Київ' в-о "Наукова думка", 1975), 562 стор.

24. Єфремов, *Історія українського письменства*, т. I, стор. 8.

Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова

Юрій Бойко

Передусім хочу висловити свою радість з приводу *того*, що, хоч ми на еміграції понад 30 років мовчали про академіка Сергія Олександровича Єфремова, та *все таки нарешті* заговорили про нього. Хоч ім'я його й згадувалося в еміграційній спільноті з пошаною, однак була ця пошана зв'язана з фактом засудження Єфремова, як члена СВУ, пошана без усякого зацікавлення до того, що ця визначна людина створила у сфері духового життя для України. Наша спільнота виплекала пустопорожній культ Єфремова й на тому апатично заспокоїлася.

Мені вдалося зібрати ряд статей і монографій Єфремова від початку його діяльності аж до часу арешту, але чи вдасться видати хоча б двотомник його недоступних тепер праць — це велике питання. Інертність до книжки, особливо до наукової, у нас величезна. Від цієї сумної вступної зауваги перейду до діла.

У 1917 році не було на Україні жодної національно свідомої людини, яка не знала б, хто такий Єфремов. Його популярність, просто скажу — слава — була такою ж, як і найвизначніших класиків української літератури, включаючи, мабуть, не менша, як його товариша Бориса Грінченка, і знали його більше, ніж Лесю Українку й Коцюбинського. Цим пояснюється, що хоч Єфремов задокументував свою послідовну ворожість до більшовізму, до Леніна в роках 1917-19 на сторінках преси,¹ хоч у 1924 році він із глумом писав про т. зв. пролетарську літературу в *Історії українського письменства*, все таки його комуністична влада не наважувалася відразу знищити. Понад десяток років вона ширила навколо його постаті їдь ненависти, аж поки завдала йому смертельного удару. Зокрема компромітовано його літературознавчу методологію. Коло цього вправлявся з доручення партії В. Бойко на сторінках журналу *Критика* (1930, ч. 12) та *За*

---

1. Так, наприклад, він писав: "Для Леніна і К^о той колективний організм, що називається народом, державою і що складається із 'самодовлеючих' осіб, вартий не більш того крілика, над котрим проробляє свої дослідження експериментатор. Братовбивця Каїн і предатель Іуда — праведники, чисті голуби в порівнянні з твердокаменними експериментаторами із Смольного". [С. Єфремов, "На повороті". 36. *Укр. Жизнь*, К., 1918]

марксо-ленінську критику (1933, ч. 2/61). Позицію Єфремова він окреслював, як "суб'єктивно-народницький соціологізм", а пізніше як "нацдемівство, що переростає в фашизм".

За В. Бойком змушений був поспішати й О. Дорошкевич, який розправлявся з методологією *Історії українського письменства* у зошиті *Літературного Архіву* (Харків, 1931, кн. IV-V). Свою ерудицію поставив він на службу ГПУ. Устами цих учених говорив ворог. Не бракувало негативних оцінок методології Єфремова і в українському національному таборі — знак, що перед Сергієм Олександровичем ставлено назрілі вимоги нечисленного фахового читача, вимоги, яких однаке й критики Єфремова не спроможні були задовольнити краще, ніж він. Такими були закиди В. Дорошенка,² і пізніше, за ним ішов Сушицький.³ Єфремов боронився, а ще більше намагався позитивно використати цю критику для свого методологічного зростання.

Не сприймав він лише критики з *Української хати*, яка наסקувала на нього войовничо й досить таки брутально. Пригадується мені висок хатянина Сріблянського, який вважав, що Єфремов позбавлений естетичного смаку (явна нісенітниця!), бо, мовляв, він був послідовником М. Михайловського, запізнілого російського народника. Обминаючи абсурдність закиду про відсутність у Єфремова естетичного смаку, який попросту суперечив смакові Сріблянського, не можна легко відкинути вплив Михайловського. Єфремов сам дає для цього численні докази, згадуючи часто у своїх працях до 1917 року видатного російського народника як літературного авторитета.

Як Михайловський, так громив і Єфремов з етичного штанд-пункту модерністів; обидва критики виступали також проти народницької теорії "малих діл". До своєї брошури *Серед сміливих людей* Єфремов напевно міг би взяти за епіграф слова Михайловського зі статті "Чи справді молодість": "Може бути, — писав російський народник, — що нам на зміну йде щось нове й сильне, але, звісно, не молоде... сиві бороди прикрашують їхні обличчя навіть тоді, коли материнське молоко не обсохло в них на губах".

Цитую паралельно з Єфремова: "Даремно звуть себе молодими наші діти 40-літнього й старшого віку... А може, наші проблематичні діти на іншу молодість важать — на молодість духа..?"

"Гай, гай! — тільки й можна на це сказати. З цього погляду молодість та свіжість наших 'дітей' ще проблематичнішою показується.

2. Див. *Літературно-науковий вісн.*, 1911, ч. 1.

3. Журнал *Вільна українська школа*, 1917, листопад-грудень, стор. 137-138.

"... Чимсь занадто дрібним, вузьким, мізерним і запліснявілим у своєму самозадоволенні повійне на нас із сторінок 'молодих' наших органів... Беззубим ротом шамкаючи, перемелюють вони старі трюїзми, на всякі голоси кричать про вічну красу, до обридливості переказують загальні фрази, вимахують пошматованими і злинялими прапорцями, не зважаючи на те, які вони справді, не бачачи, що людськість давно їх минула й вони лишилися собі позаду на порожніх просторах майже самотні".⁴

Один із російських критиків каже про Михайловського, що він "покликав на суд суспільного принципу всі явища тодішньої літератури. Кожний твір процідив він крізь фільтр громадського обов'язку. І лише те, що заціліло після цього випробування, ладен він був визнати за життєздатне".⁵ Те саме можна було б повторити і щодо Єфремова. Єфремов віддавав данину пошани російським народолюбцям 60-их років та рівночасно засуджував теорію "малих діл" народників 80-их років. Він вважав, що 80-і роки були етапом духового розкладу в Росії. Отже, якби Сергій Олександрович належав до російського літературознавства, його б уважали "революційним демократом", уживаючи лєнінської термінології. Але він був українець, що брав активну участь у політичній боротьбі за національне визволення, він дістав спочатку налічку репрезентанта реакційного народництва з-під стягу Михайловського, а пізніше просто назву фашиста.

Єфремов добре знав праці Михайловського про Успенського, Салтикова-Щедріна, Толстого, Чехова. Під впливом російського народника загострилася, мабуть, етична вимогливість Єфремова й форми її вислову, але я сумніваюся, щоб Єфремов на Михайловського орієнтувався, виробляючи свою літературознавчу методологію. Для цього він мав інші, ближчі йому зразки. Тут хочеться згадати передусім київських університетських професорів Дашкевича і Анічкова.

Проф. Дашкевич у 1877 році спрямовував свої удари проти тої історії літератури, яка забагато приділяє уваги вивченню форми в світлі класицистичної поетики. Новим принципом для нього є історизм, розкриття літературної еволюції та її причин, зв'язок літератури з життям, який не можна, однак, утожнювати з копіюванням.⁶

4. С. Єфремов, *Серед сміливих людей*, К., 1911, стор. 59.

5. *История русской литературы XIX в.*, М., 1923, стор. 65.

6. "Історія літератури, — каже М. Дашкевич, — має всебічно змалювати внутрішнє ество індивідуумів, а через них і суспільств даної епохи, ступінь їхнього розвитку, їхні погляди, почуття, стремління, характеристичні відмінності їхнього психічного життя, а з другого боку, представити свідомість спільнот устами передових діячів суспільної

Цієї формули завдань історії літератури, і то в повному її обсязі, додержувався Єфремов.

Сферу теорії він віддавав заслуженому професорові, а на себе брав ролю лише застосовувача методології. І застосовувачем він був майстерним.

Основний наголос Дашкевич клав на сумарне відбиття психіки автора у змальюванні ним дійсності. Якщо ж ішлося про лірику, то тут слід було розкрити своєрідність особистого сприймання та переживання. "Я придаю... мало значення формі произведений".⁷

Оце наставлення, перейняте у видатного метра літературознавчої науки, Єфремова довго й важко довелося переборювати.

У простежуванні в українській літературі її любови до народности та у вивченні розбудження зі сну самосвідомости Єфремов став учнем і продовжувачем проф. Миколи Дашкевича.

Мабуть, не меншим дороговказом у царині методології був для Єфремова також і інавгураційний виклад проф. Анічкова в Київському університеті 1896 року — "Научные задачи истории литературы".⁸

На думку Анічкова, історія літератури — це характеристика літературної епохи, подання відомостей про літератів та оцінка їхніх творів. В оцінці творів історія літератури зближується з критикою. До наукового об'єктивізму Тена Анічков ставиться скептично, він радить критикові бути творцем, писати по-мистецькому і влучно, сугестіонувати найбільше почуттів, ідей, уявлень. Він схиляється до тоді ще дуже нового жанру есею, введеного англійцями. Історія літератури стоїть, отже, на певному віддаленні від науки, бо вона є й мистецтвом. Проте, з наукою вона все таки пов'язана. Літературознавець зближений з істориком культури, та проте має свої специфічні завдання. Він зверне увагу на культурні явища, які мали велике значення для досліджуваного письменника чи групи їх, а ці явища можуть бути і не характеристичними для історика культури. Для літературознавця важливі не самі культурно-історичні явища, а сприймання їх письменником. Вивчення своєрідности письменника на тлі літературної традиції й літературної еволюції — важливе завдання. Краса літературного твору стає сприйнятною тільки на тлі історичної епохи своїм насвітленням властивих їй ідей. Тому первісний етап літературознавства — коментар до твору — залишається назавжди важливим.

думки, що ними є літерати, і, нарешті, вияв цієї свідомости в літературних творах" [Отзыв о сочинениях Петрова: Очерки ист. укр. литературы 19 ст.: Отчет о присуждении наград графа Уварова, П. 1888].

7. Там само, стор. 735.

8. *Университетские Известия*, 1896, ч. 4.

Вади літературознавчої теорії російських академістів 90-их років відбилися й на теоретичних позиціях Єфремова. Але з тих теорій росли також і його позитиви як талановитого вченого.

Чи є у Єфремова, так скажу, методологічні настанови, що просякають усю його літературознавчу діяльність? Так, безперечно. Але дамо спочатку слово самому Єфремову:

"Відколи постав український рух, єдиним його виразом та проявом було письменство; на письменстві сконцентровується здавна все громадське життя наше, сюди йшли всі національно-свідомі сили наші, нігде в інших місцях не знаходячи, де б можна було себе до діла прикласти. Це... поставило наше письменство на серйозний ґрунт служення народним інтересам і наложило на його певні повинності громадського характеру, яке воно поспромозі своїй і сповняло".⁹

Ці знаменні слова Єфремова є й ключем для розкриття його методології. Якщо в українській літературі купчилися і виявлялися найкращі духові зусилля нації, якщо література завжди служила народним інтересам, то завдання літературознавства полягає в тому, щоб розкрити історію української духовости, в літературі відбитої, а подруге, показати, якими способами письменство народове служило.

Переїдімо тепер до інших генеральних засад методології Єфремова, як вони у нього виявилися.

Розвій національного світогляду та історичне визрівання реалізму — це ті два основних принципи, що їхній вияв хоче Єфремов простежити в історії літератури. Це він мотивує таким чином:

"... національно-політичний момент домінує і найдужче бринить у громадських стосунках українських поколінь, і зовсім тихо, а то й непомітно озиваються загально філософські, естетичні і т. інші питання. Очевидно, що до цього, то наше громадянство просто переймало ті течії, що панували в той або інший час у Росії, — до того ж давній традиційний реалізм українського письменства, почавши з самого Котляревського, просто одсував практично ту естетично-літературну боротьбу, яка була такою завзятою серед російського громадянства".¹⁰

Те, що Єфремов простежував на протязі 19 століття переважно розвиток реалізму, свідчить про його нерозуміння проблеми стилів, основної проблеми для літературознавця. Правда, в пізніших своїх працях він силувався застосувати й засаду стилю; пишучи про П. Мирного, згадує про його натуралізм, десь у писаннях про Коцюбинського промайнуть у

---

9. Єфремов, *Серед сміливих людей*, стор. 67.

10. Там само, стор. 21.

нього й згадки про імпресіонізм, але це все між іншим. Дуже мало уваги приділяв Єфремов романтизмові в літературі. Тому він, добрий знавець Кулішевої літературної й громадської діяльності, опинився безрадним перед письменниковими суперечностями.

Органічну ваду нашої літератури, що й на сьогодні ще діє, відзначив Єфремов справді вдало:

”Усякий свідомий українець, усякий, хто почував хоч маленьку іскру прихильності до свого рідного краю, брав, не маючи іншого струменту, зараз же перо до рук і робився українським письменником: писав оповідання про ‘меншого брата’; писав вірші про ‘неньку-Україну’; писав статті про національні злидні... А як — звісно — не кожна людина до письменства здатна, то результати такої загальної готовости прилучитись до письменства вийшли для нього не дуже то на руку. Мабуть, число письменників нігде не стоїть у такій явно ненатуральній диспропорції до числа загальносвідомих людей, як серед українців. Нація письменників — це не здаватиметься гіперболою, коли ми візьмемо на увагу процент письменників між свідомими українцями... На українського діяча можна було дуже дешевим коштом вибитися: досить було написати два-три поганеньких вірша, одно-двоє оповіданнів, кілька заміток про справи, що масляних вишкварок не варті”.¹¹

Очистити історію літератури від літературного намулу, від тих, що внесли в неї міленький дилетантизм, вузькі інтереси, і було завданням Єфремова в *Історії українського письменства*, завданням, яке він виконав, як піонер, вдало. Ні Петраченко, ні Петров, що писали історії української літератури перед Єфремовим, не виконали цього завдання, вони захаращували історію літератури зайвими іменами, іменами, що їм може знайтися місце в часткових фахових досліджах, а не в представленні головного річиза нашої літератури. Єфремов у *Історії українського письменства* виконав вдалу селекцію, висунув на перше місце чільні постаті, відсунув у тінь другорядні, вилучив з розгляду всіх тих, що скоріше до графоманів, аніж до письменників належали. Керувався він тут не стільки громадським, скільки естетичним критерієм, який теоретично зневажав, а практично застосовував.

Даймо на теє, що ущипливі закиди Дорошенка на *Історію українського письменства* значною мірою були слушні. Тож виходячи з своїх закидів, Володимир Вікторович, як літературознавець, мав би написати свою історію української літератури на вищому методологічному рівні. Але йому того зробити не вдалося, як не вдалося і Олександрові Грушевському, що виступав на

11. Там само, стор. 66-67.

сторінках *Літературно-наукового вісника* з своїми портретами сучасних письменників, і нікому взагалі аж до початку 20-их років.

Історія українського письменства, хоч методологічно й недосконала, залишалася безконкурентним твором у своїй галузі, була почесною книгою не тільки на столі українського інтелегента, а й наближала письменного селянина і робітника до української культури. Недарма Єфремов цінить Сумцова за те, що цей поєднував суто наукову працю з публіцистичною й популяризаторською. *Історію українського письменства* написано не для фахівців-літературознавців. Її написано для найширших кіл, від українського інтелектуала починаючи і робітником та селянином, який, тягнеться до світла культури, кінчаючи. Тоді українство могло спромогтися видати лише таку історію літератури. І не тільки брак методологічних обріїв обмежував Єфремова, але й універсальність завдання — створити таку історію літератури, яка була б для всіх приступною і разом з тим гартувала б дух українства в його боротьбі за національні права й ідеали.

У своїх літературних оцінках Єфремов керується нормами реалістичної естетики, хоча й не послідовно. Критерії реалізму вбивають історичну перспективу, коли вони застосовані до творів позареалістичних стилів. На щастя, Єфремов і сам глухо відчуває хибність свого оціночного критерію до історії літератури; говорячи про романтизм, часто відступає від своїх критеріїв, а ще при різних літературних явищах обмежує свій потяг до оцінок.

Лише в 20-их роках Єфремов щільно підходить до проблем стилю. У розвідці про Нечуя-Левицького ми вже бачимо рельєфне окреслення того, як естетичні погляди письменника обумовлюють його індивідуальну письменницьку манеру, тут багато спостережень над формою переконує нас, що Єфремов як літературознавець перебуває у процесі зростання. Єфремов любить вираз "галерія образів". І аналізуючи творчість різних письменників, він на лаконічному відтворенні цієї галерії охоче спиняється. Образи-типи він дбайливо класифікує, вибирає у характеризованих письменників найсоковитіші штрихи, щоб поставити перед очі читача літературні постаті аналізованого автора, та завжди ви відчуєте ту мистецьку міру критика у відношенні до матеріалу, яким він орудує, збереження пропорцій, якими виділяється важливе від другорядного, завжди знайдете майстерність групування персонажів у такому напрямі, щоб через аналізовані типи заглибитися у специфіку таланту досліджуваного письменника. І тоді письменник постає перед читачем як творча особистість з йому одному властивою специфікою мистця слова. Саме в цьому komponуванні "галерії образів", вихоплених із творів один раз у Нечуя-Левицького, іншого разу — у Панаса Мирного і полягає літературознавчий патос Єфремова, так що ви

інколи й не помічаєте що дослідник занедбує інші літературознавчі завдання. Єфремов знає, що мистець своїми образами повинен дати новину, і цієї новини він у мистця шукає.¹²

Клясифікація творів письменника за їхнім ідейним спрямуванням — це друга основа монографічних праць Єфремова. Застосоване до плодовитих клясиків літератури, завдання це не таке вже й просте. Читач, який би поспіль читав усі твори цікавого для нього клясика, рідко коли спромігся б вилучити ті провідні ідейні нитки, якими сполучаються різні твори в окремі групи. Читацького вгляду тут замало, потрібне уважне заглиблення, відчуття перспективи ідейного й життєвого розвитку письменника, а рівночасно й усієї різноманітності його творчості. Потрібне заглиблення в цілість матеріялу, а до того і в епоху — і це Єфремову вдається.¹³

Якщо ми звернемося до монографій, до окремих брошур Єфремова про письменників, то насамперед доведеться визнати дослідника за репрезентанта біографічної методи. Єфремов надиво прекрасно вмів давати психологічні силуети близьких йому людей, працівників української культури і письменства. Тут концентрувалася його велика сила таланту. Літературний есей, як жанр, пропагований проф. Київського університету Анічковим як специфічна можливість літературознавчої аналізи, цей жанр знайшов у особі Єфремова талановитого і надхненного майстра. Багато його праць, являючи монографії про окремих письменників, стильово все таки тяжать до есею. Але в нього є й чистої води есеї, як от "Людина повинности" — блискучий нарис про Грінченка.¹⁴

Пізніше Єфремов напише популярну, але насичену фактами біографію Бориса Дмитровича, але над свіжою труною творить він широкими мазками образ свого великого друга. Це не надгробна промова, в якій усе диктується перечуленою ідеалізацією небіжчика, ні, це дуже правдивий образ, знутри освітлений, в індивідуальний профіль вирізьблений. Суперлятивів тут багато, але немає жодного перебільшеного, і велич Грінченка постає відчутно реальною.

"Року 1880, — пише Єфремов, — на 17 весні свого віку, Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки — кілька клясів реальної школи. І року 1910 одходить од життя, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником усяких наукових виданнів, — одно слово, ученим, якого праці заплюбки друкувала російська Академія наук.

12. С. Єфремов, *Карпенко-Карий*, К., 1908, стор. 16-17.

13. С. Єфремов, *Вечуй-Левицький*, стор. 131-132.

14. Збірка за ред. С. Єфремова, *Над могилою Б. Грінченка*, К. 1910.

"'Недоучка' — згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіційну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, але треба було поговорити з цим 'недоучкою', треба тільки поглянути на його єдину в своїм роді бібліотеку, треба оцінити, як усе це здобувалось, щоб з пошаною схилити голову перед цією людиною 'без освіти'. Все, що придбав Грінченко, — широкий світогляд, академічні знання з усяких сфер науки, знання чужих мов і т. і. — він придбав сам, власними силами, — ми ж знаємо з чим випхнула його в світ офіційна школа... Скажуть, що це звичайна в Росії доля визначних людей, бо не хто, як 'недоучки' — Белінський, Михайловський та інші — вели за собою громадянство, будили думку й проказували їй нові шляхи. Це так, але навіть серед таких людей Грінченко був винятком, коли зважити на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилось провадити свою боротьбу за знання. Адже не забуваймо, що мало не цілий вік, oprіч останніх кількох років, прожив він не в якихось центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціальних закутках, серед каторжної праці народного вчителя, земського статистика або секретаря земської управи, по волі чи по неволі часто кидаючи навіть не нагріте місце, щоб шукати собі нового притулку і пристановища. За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу — на це треба якоїсь надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та не абиякої талановитости. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, я не знаю, якому з них дати перевагу. Певніше буде сказати, що всі вони поєднались у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті виборні натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають".¹⁵

"Людина повинности" — так називає Єфремов Грінченка, цілим рядом даних уґрунтовуючи цей погляд та виводячи з цього й літературний аскетизм письменника, намічаючи спільність між його літературною й громадською етикою. Не лише любов до праці, а й священний обов'язок працьовитости, також і в літературі, позначає Грінченка, і ця основна прикмета великого патріота залишається назавжди правдиво відміченою, з якої треба виходити, оглядаючи цілість Грінченкового літературного набутку.

Прекрасний зразок біографізму Єфремова становить перша частина його розвідки про Нечуя-Левицького. Образ клясика українського реалізму подано в різних площинах: тут знайдете суспільні переживання письменника, всі ті біографічні побудинки,

---

15. Там само, стор. 70-71.

які вели його до створення славних творів, тут і побутові його звички, і його відносини з громадянством і, нарешті, його портрет. Письменник рухається перед нашими очима, виявляє всі риси свого характеру — і від усього цього так чи інакше падає світло на його твори, вони стають ближчими й зрозумілішими.

Єфремов є надхненним інтерпретатором ланцюга творів Нечуя-Левицького. Тут діє не тільки біографічне тло, так вдумливо і так лірично на підставі спогадів, цитат з листів і творів розгорнене. Ще ширшим тлом є громадська історія нового часу українства, що інтимно вклиняється в його розправу, хвилює, залишає глибокий слід у душі і дає можливість ґрунтовніше збагнути літературні твори, як вислід часу й обставин. Твори сприймаємо крізь запах епохи. Звернімося тепер до книги *Співець боротьби і контрастів*.¹⁶

Завдання своєї монографії підкреслює сам Єфремов:

"Складати життєпис такого діяча, як Франко — це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні десятиліття, з 70-их років почавши, так бо міцно й неподільно сплелось його особисте життя з громадським рухом в його рідному краю й такий вплив великий мав він на рух отой".¹⁷

"На першому плані для мене стоятьте — подати загальну характеристику письменника; викрити, скільки зможу, ті пружини, що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Щодо подій з особистого життя письменника, яких, до речі сказавши, — маємо досить скупенько, то спинюся на тих переважно, що позначились на формуванні його вдачі й світогляду, з одного боку, й зв'язані були тією чи іншою стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, а й більш широку громадську вагу, з другого".

Читач має право здивуватися. Чи не є така розвідка лише сторінкою з духового українського життя, розвідка, що до літературознавства не належить? Таке запитання доречне. Але справа в тому, що Єфремов *тяжив* лише до поставлених завдань, але й істотно відхилився від них у літературознавчий бік. Його монографія на 208 сторінок охоплює й літературну тематику, мотиви, образи Франкових творів, заторкає не тільки основні психологічні комплекси Франка, а й способи виразу їх у художніх творах. Єдність душевного складу письменника, усіх первнів його душі зі складниками творчости — це те, що вийшло з-під пера Єфремова.

Я зараховую себе до тих, які досить добре знають багатюшу

---

16. С. Єфремов, *Співець боротьби і контрастів*, К., 1913.

17. Там само, стор. 6

творчість І. Франка, його біографію й його епоху. І все таки, коли я ще раз перечитую розвідку Єфремова, я серед маси знайомих фактів і Франкових образів знаходжу цікаві формулювання критика, деякі несподівано гострі спостереження і супровідний ширий патос дослідника — все те, що в цілокупності дивує й захоплює. Почавши читати розвідку Єфремова про Франка, я не міг спокійно відкласти її набік, поки не дочитав до кінця. Я переконався, що, пишучи працю, Сергій Олександрович тримав у пам'яті весь величезний матеріал дослідження, він грав на ньому, як піяніст по клявішах, і тут одна з причин того, що вчений спромався досягнути найопукліших, найсугестивніших висновків.

Бачачи у Франкові геніяльну особистість, Єфремов не збивається на панегіричний тон, а там, де, на його думку, *треба*, гостро відзначає негативи автора *Основ суспільности*. Оця сміливість думки у відношенні до корифеїв нашої літератури була ознакою творчої манери Єфремова.

На початку 1907 року, з'явилася в друку велика несподіванка — перший збірник поезій О. Олеса *З журбою радість обнялась*. У 1909 році молодий поет випустив збірку *Повзії, книжка друга*.

Обидва томики зробили величезне враження серед української спільноти, і відчувалася потреба, щоб хтось узявся до фахової оцінки визначного таланту. Узявся Єфремов, спочатку статтями в *Раді*, пізніше, в 1910 році, об'єднаними в одну брошуру на 41 сторінку, під назвою *Муза гніву та знів'я*. Брошура стала показником того, як міг, як умів Єфремов до революції аналізувати поезію, коли він не був обмежений рамками видання, тобто мав змогу повно, без квалливости, висловити свої думки.

Критик передусім намічає своє завдання, як він його розуміє:

"Я хочу просто переглянути виставлене на суд громадський надбання молодого автора, зважити його зміст і форму й тим самим хоч почасти знайти освітлення душі поетової — його думок, його творчости і простежити за розвитком його таланту, а вже на підставі цього сказати, який саме скарб придбало в особі Олеса наше письменство".

Єфремов обіцяє зрозуміти не тільки статистику, але й динаміку творчости, її рух і навіть той темп, з яким вона поступає від першого свого поетичного слова.

Уже в самому поставленні завдань виявляється, що вони у дослідника розпливаються. Не видно, що для нього важливіше, суб'єктивний світ поета чи вияв цього світу через поезію; чи душа поета, чи його твори мають стати головним предметом досліду. Ця неокресленість завдання залишилася помітною в усій брошурі, надаючи викладові якоїсь двозначности. Єфремов розглядає лірику під психологічним аспектом, як мистецьке твориво, вмістилище ряду пережитих автором емоцій, але інколи критик від

твору йде до душі автора, так наче б поезії мали бути для нього біографічним джерелом.

Тут була не тільки методологічна плутанина, тут був і спеціальний аспект, важливий для Єфремова: *хто* він, цей молодий поет, що його чекає в майбутньому, як його перестерегти від хибних шляхів.

"Другий збірник Олесевиx поезій, — читаємо у Єфремова, — і формою кращий, і висловом дужчий, і щодо техніки стоїть далеко вище від попереднього. Але з ідейного боку — це теж безперечно — поезії останнього року показують ступінь назад. Коли б мене спитали, котрий збірник Олесів більш мені до вподоби, то не вагаючись назвав би я *З журбою радість обнялась*, дарма що тут більший процент є незрілих і невироблених творів. І це не через те, що мені більше до серця нібито промовляє бойова поезія, — зовсім ні, а через те, що останній збірник дає ознаки того надламу самої індивідуальності автора, який (надлам) може й загоїтись, але може й ще більшу розколину дати. Тут є зародок настрою, що вже довів до занепаду другого визначного з наших молодих письменників, Винниченка".¹⁸

Що ми даремно шукали б у брошурі Єфремова про Олеса, так це аналізи форми, хоч це він і обіцяв зробити. Ані слово саме собою, ані структура поетичної фрази, ні розмір, ні строфа, тобто ніякий елемент форми в аспекті поезики не заторкнений, не розітнений лезом анатомічного ножа досліду. Натомість натрапляємо на сумарні, а інколи часткові інтуїтивні оцінки форми. Єфремов хоче і пробує заглянути, як він каже, в саму лябораторію поетичної творчості, але його погляд знаходить там лише психологічні спонуки, які наштовхували Олеса на певні мистецькі образи.

Не можна, однак, заперечити того, що Єфремову вдалося зробити реєстр поетичних мотивів Олесевиx. Це він зробив дбайливо, і не як реєстратор, а як наділений чуттям критик, який змагає до того, щоб віддати красу поезії. Ідучи за хронологією поетової творчості нанизує критик тему за темою, намагаючись зберегти образність вірша чи й підсилити його своїм психологічним і соціологічним коментарем, дуже часто вдаючися до цитування поезій.

Єфремов також поділяє поезію Олесевиx двох книжок на три періоди. В першому періоді Олесє іще поет самої краси природи та кохання, в другому в цю тематику вривається напруга визвольної боротьби, третій період насичений розпачем від революційної невдачі. Обсяг тем ширшає, особисте, суто персональне сплітається із громадським і спосіб мистецького

---

18. С. Єфремов, *Муза гніву та зневіря*, К., 1910.

виразу глибшає, та разом з тим з'являються й небезпечні мотиви самотності, погорди, які невідомо куди поета доведуть. Єфремов помічає сталу антитезність поезії Олеса, тут він знаходить її індивідуальну своєрідність, але, приміром, нахилу до символізування критик не помічає. Єфремову вистачає сміливости порівнювати силу поетичної Олесевої дикції з Шевченковою. Дослідник бачить, як окремими сторонами свого таланту молодий поет доторкується своєрідности то Гайне, то Гете, то Леопарді, залишаючися все таки Олесем.

У розвідці Єфремова про Олеса знаходимо усталений для Єфремова стильовий прийом: спочатку синтетичний погляд на певний етап у розвитку письменника, за тим цитата з ліричного твору, а далі спертий на інтуїтивну оцінку коментар цитованого, по тому знайдення ряду поезій, до якого процитована належить; отже, застосування принципу класифікації, та аналізу мистецьких складників процитованого твору немає, але може бути передача емоційного враження, яке дослідник пережив від процитованого тексту, іноді це враження знаходить опертя в літературній ремінісценції. Ілюструю сказане витягом із брошури Єфремова:

"Автор [Олес] закуштував уже принади до громадської боротьби, спробував і горечі од зневір'я, і в самі особисті п'єси вривається вже громадський елемент. І песимізм поглибшав. Це вже не лагідний 'усміх крізь сльози', не легенькі протиставлювання абстрактних контрастів, — це шалений регіт і безмежна туга, це біблійні бичування, варті Єремії-пророка своїм безошадно суворим тоном.

Прокляття, розпач і ганьба!
Усю пройшов я Україну
І сам не знаю, де спочину
І де не стріну я раба.
Зректись себе, забудь ім'я,
Всесвітнім соромом покритись
І не соромлячись дивитись —
Це дійсність, сон? — не знаю я.
О краю рабський, скільки сліз
Було в мені... і ласк, і втіхи...
Які чудові трави-ліки
Для ран твоїх в собі я ніс...
Ти п'яний спав... А я горів,
Душа ставала крем'яною,
І не слова тепер спокою,
А іскри креше з неї гнів.
І їх, як зерна, кину я
В твоїх полях, степах і луках

І може ти в пекельних муках
Згадаєш згублене ім'я.

"І знов доводиться сказати, що з часів Шевченкового "Юродивого" не чула Україна такого колючого слова з прихильних уст. Любов до рідного краю і разом зненависть до його рабських учинків соромицьких з поета робить суворого 'обличителя жестоких людей неситих' і дає надзвичайну силу його скорботним плачам. З цієї категорії знов маємо цілу низку поезій: "І ви покинули", "В країні мертвій і безплідній", "В міщанській одіжі і в рідному вінку", "Над морем", "Ми плакали на цвинтарі безсилі", "Поставте келехи і оргії спинить" і т. і. Всі ці твори мають вагу не тільки як матеріал для пізнання автора їх, а й для громадського опізнання, для характеристики того 'времєни лютого', що судила доля пережити авторові разом із цілим краєм".¹⁹

Оце типовий зразок аналізу поезії у роботах Єфремова.

Інокли Єфремов пускається у сферу літературознавчих порівнянь. Які лише прізвища російських і світових письменників не мерехтять на сторінках його праць! Але порівняння здебільшого загальникові, не завжди вдалі, хоч іноді й поширюють перспективу погляду на студійованого письменника, та не завжди. Гоголь, Некрасов, Островський, Щедрін, Михайловський, Успенський, Мамін-Сібір'як, Чехов, Горький, Золя, Гайне, Гете, Шекспір, Брет-Гарт і т. д. — всі вони принагідно з'являються на сторінках праць нашого дослідника і, не лишивши яскравого сліду, зникають.

Найцікавішу, справді влучну паралелю бачимо в зіставленні деяких рис хисту Франка і Достоевського. "Жорстокий талант" — сказав Михайловський про Достоевського. Дуже подібну жорстокість знайшов і докладно розкрив у Франка Єфремов, звичайно, лише як одну із властивостей літературного пензля автора *Для домашнього вогнища*.

Методологічна увага до формальних елементів поезії у дореволюційного Єфремова ослаблювалася тим, що він боявся гасла чистого мистецтва і з прихильниками його вів запеклу боротьбу. Він боявся виявляти свою любов до краси, бо ішов рішучим походом проти тих, "що, — як він каже, — опинилися серед партизанів нового мистецтва, нової краси, нової моралі, і на ці рафіновані бурульки та витівки витрачають свою часом не абияку справді силу. За часів загального занепаду і зневір, як трапляється іноді, що й більшість молодіжі може піти за ними, як то було це в Росії за сумної пам'яті 80-их років".²⁰

Значність талантів Винниченка, Стефаніка, Черкасенка,

19. Там само, стор. 33-34.

20. Єфремов, *Серед сміливих людей*, стор. 64.

Олеся, Кобилянської в 1911 році для Єфремова не підлягає сумніву, але з гострим сарказмом пише він про такі модерністські видання, як *Живі струни*, *Будучність*, *Бджола*, одноднівки з своїми претенсійними молодими, як от Бутенко, Личко, Коковський та інші, що своїми наріканнями на невизнання їхньої геніяльності отруювали літературну атмосферу.

Ведучи бій проти "перебільшеної, — його словами казавши, — уваги до естетичних вимагань", він жертвував собою як літературознавець, уникаючи як диявола-спокусника, аналізи дрібних елементів форми, що виявляють найбільше індивідуальну специфіку твору і стилю письменника; унікав, хоч і мав розвинений естетичний смак, сам був прекрасним стилістом.

Інколи Єфремов розгляд ліричної поезії змішує з розглядом прози, бо не літературна специфіка його цікавить, а соціологічні висновки.

Інколи його безтурботність до питань форми досягає своєю наївністю справжньої гумористики:

"З огляду творів Франкових та з численних цитат, що я тут подаю, читач і без моєї допомоги може, сподіваюсь, скласти собі погляд на зверхню сторону, на форму творів нашого автора, на його художні методи і способи, так що про це нема чого багато говорити".²¹

Якщо Єфремов соціологізує, то, звісно, не по-марксистськи. Матеріальне знедолення бідноти він бачить як перший наслідок визиску. Але другий важливий — це моральний розклад спільноти: жорстокість, знищення ідеалів, заперечення ролі культури.

Чи моралізатор Єфремов? Так, якщо моралізаторство брати в найвищому сенсі, як обстоювання моральної чистоти в суспільстві. Якщо хто думає, що моральна чистота ніякого відношення до літератури і літературознавства не має, тоді і Єфремов мало що вартий.

Моральний критерій у соціологічній аналізі виступає особливо наявно у розвідці *Карпенко-Карий*.

Говорячи про галерію Тобілевичевих "хазяїнів", Єфремов зазначає:

"Це люди однієї ідеї, мономани, маньяки. Всякий отакий Калитка, Михайло, Финоген, Пузир і інші всі — це навіть і не люди, а, кажучи Шекспіровим виразом — палець од ноги, тобто не що інше, як апарати наживи, що всі свої людські рухи повертають на здобування достатків. І яке безглуздя, яка дурниця несусвітенна виходить в результаті такого скалічення: якийнебудь Пузир,

---

21. Єфремов, *Співець боротьби і контрастів*, стор. 196.

людина, якої 'слово-закон', раптом опинився в ярмі, в якійсь безглуздій залежності від свого хазяйства! Тільки і чуєш, як на всі боки лунає: 'хазяйство... хазяйство... хазяйство...' Воно зробилось тут метою, фетишем, усім, а людина тільки псом, на ланцюзі прип'ятим до своїх достатків, або ще краще — якимсь мертвим додатком, на зразок передаточного паса, 'до того хазяйського колеса'. Усе людина віддала тому неситому Молохові наживи — силу, розум, завзяття, честь, найкращі почування душі, найдужчі поривання серця, і за це нічого не дістала... Задоволення, те щастя, задля якого річки сліз течуть і крові, виходить на сам кінець порожньою химерою, задля якої не варт було й починати справу".²²

Це літературознавчий погляд прозрілого ока дослідника, який знаходить влучні слова для соціологічного узагальнення, але узагальнення те веде не до уґрунтування конкретності вовчояклясової боротьби, а до проповіді гуманізації людського суспільства, до плекання вищого етосу, на що має право не тільки письменник. Ми звикли до виразу "письменник-гуманіст". Але добре було б звикнути й до вислову "літературознавець-гуманіст". Єфремов дає нам до цього нагоду. А втім, він далекий від морального аскетизму, який у нього має назву сухого недотепного моралізаторства, а це тому, що аскетична мораль є гріхом проти справжньої моралі, людина з цією поставою заковує себе в броню відчуження. Саме такими, на думку Єфремова, представниками релігійної секти були народники 70-их років.

Постає зненацька питання, чи справді Єфремов був народником? Гуманність Франка ніхто ніколи не показав так просторо, так виразно, як це зробив Єфремов. Гуманізм Франка, я переконаний після перечитання праці Сергія Олександровича, є тою рисою, що була поетові не менше властива, як його провітительство. І тут, у розкритті основної властивості літературного таланту Франка, праця Єфремова залишається для нас найбільше сучасною. У віку здичіння, газових камер і ГУЛагів, праця Сергія Олександровича сприймається як розкішна містична квітка, передвістя кращого майбутнього, опроміненого вірою в людину.

Шевченко найближчий серцю Єфремова не тільки тому, що він найбільший український поет, а ще й тому, що він найвищої міри етична людина. Моральний критерій у відношенні до Шевченка особливо розкривається у статті "Поезія всепрощення".²³

---

22. Там само, стор. 41-42.

23. Зб. *Шевченко*, К., 1914, стор. 47-57.

Про статтю Чуковського Єфремов з обуренням пише: "Звикши гаерствувати по всяких понеділкових виданнях з Сологубами, Пильськими та Кузьминими, він з тією ж огидною, панібратською замашкою з цинічним амікошонством підходить і до Тараса Шевченка і, люб'язно плескаючи його по плечу, починає блазенську розмову. Ти, мовляв, 'пьяный, лысый, оплеванный, исковерканный человек'... Не серце велике у тебе, а 'великая печень...' Не Україну ти оспівував, а Апельсинію — абстракцію, нігде в географії не показану... І все якихось покриток ти малюєш, покинутих людей, — занадто вже багато на них уваги звертаєш. І сльозливий ти без міри чоловік, бо я, Чуковський, пробував був підкреслювати в *Кобзарі* слова 'плачу', 'сльози', та й не видержав, кинув. І нічого ти більше не вмів, як 'религиозно обожать': тобі 'никаких других чувств отпущено не было'. Але ти — мінєє зразу наприкінці тон Чуковський, — умів ще й ненавидіти, а через те хай живе 'гениальнейший псалмопевец среди мировых поэтов', Тарас Шевченко".²⁴

Сам Єфремов утримався на ступені літературознавства, овіяного пристрастю публіцистики у вивченні Шевченка, але він же створив для своїх простакуватих послідовників міцний ґрунт культового обожнення великого поета.

Цікава стилєва риса самого Єфремова: у розгортанні біографії Нечуя-Левицького вчений наслідує, з мистецьким тактом, деякі стильові прийоми самого Левицького. Виклад біографії Франка почасті узгіднюється зі стильовими властивостями Франкової прози. І ми в праві поставити питання: чи не є Єфремов одним із кращих представників біографічного методу у світовому літературознавстві?

Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках — це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом — це не його рід класифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами.

Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив. Полемічність Єфремова актуальна і чуттєва, така, що від неї іноді й кров закипає, але вона вплітається в літературно-критичний текст і злютовується з ним. Усе

---

24. Газета *Речь*, 1909, ч. 58.

виросання української науки мусіло бути приперчене полемікою, проти брутальної сили *треба* було виставляти гостре слово.

З Єфремова-критика добрий полеміст, він уміє карикатурно представити противника, уміє в українській і чужинній поетичній скарбниці знайти образи для поетичних випадів проти суперника. Він у своїх темпераментних полемічних статтях користується витонченою ритмікою вислову, блискуче використовує метафору, любить риторичні фігури. Варто говорити не тільки про методологію Єфремова, а, так скажу, про внутрішню мистецьку структуру більшости його літературознавчих праць.

Єфремов ставив високі вимоги перед літературною критикою: критик не сміє бути попросту рецензентом, що освітлював би один літературний твір; і "найбільша вага критики, — пише він, — якраз у тому, що вона пояснює літературні з'явища на підставі загальних теорій, — окремі літературні факти укладає в систему й зводить їх до якогось спільного джерела".²⁵

Єфремов був проти філологічного напрямку літературознавства, якщо цей напрям обмежувався безпомічною описовістю. У своїй книзі про Франка Сергій Олександрович нотує: "... щоб не було непорозуміння, заздалегідь повинен я застерегти читача — нехай од мене не сподівається докладного реєстра творів Франка з 'критичними увагами' на зразок тих, що давав небіжчик Огоновський у своїй відомій *Історії літератури руської*. Такий 'академічний' виклад, сухий і досить нудний, взагалі не годиться тоді, коли мова мовиться не про схоластичні якісь речі; щождо такого живого і надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі приписи літературного 'доброго тону', то 'академічність' тут була б гріхом зовсім непростим"... "А втім — як кому до смаку, то маємо й таку працю про Франка; це А. Крушельницького — *І. Франко*, Коломия (року не зазначено), з поділом творів на частини, з переказом змісту й іншими схоластичними прикрасами".

Єфремов має підстави, коли він картає Огоновського, але він не має рації, зневажаючи обережну, зорієнтовану на докладну описовість, працю Крушельницького. Єфремову було попросту тісно в рамках описовости.

В міру збагачення свого методу досліду Єфремов доповнює свої біографічні, соціологічні та психологічні підходи ще й філологічним. Уже в розвідці про Франка він зіставляє два варіанти з *Voas constrictor*, у прилогах до видання творів Коцюбин-

---

25. Єфремов, *Серед сміливих людей*, стор. 90-91.

ського він велику увагу приділяє чернеткам і плямам *Fata Morgana*, у статті про Т. Дармограя бачимо вже застосування документальної описовості, а вже тріумфом документалізму є коментарі до академічного видання *Журналу Шевченка*.

Методологія Єфремова не застаріла, а однобічна. Сучасне літературознавство ні в якому разі не може задовольнитися методологічною вузькістю Єфремова. Але було б величезною, непростенною помилкою, попросту виявом вандалства чи анальфабетизму відкинути здобутки Єфремова. Ті здобутки, у вибраній ним площині, потребують не раз корективів, але загально значення його осягів залишається видатним. Можливо, що коли Україна визволиться з лабетів чужинецького імперіялізму, роля літературознавчих осягів Єфремова зменшиться, тоді його методологія буде лише одним із етапів у розвитку літературознавства. Сьогодні ж літературознавчі позиції Єфремова єднають нашу літературу з боротьбою за краще завтра.

У Єфремова не можна навчитися методології літературознавчого досліджу, але у нього можна довчитися тому, хто вже метод посідає. Єфремов з великим пієтизмом цитував слова Щедрина: "Усе, що ми бачимо навколо нас, усе, як прийде час, обернеться частинно в руїни, частинно у гній — однісінька література залишиться цілою й непохитною. Однісіньку літературу вилучено із законів тління, вона єдина не визнає смерті". Це правильно. Але правильне також, що великі критики-літературознавці навіки записані у скрижалі життя. Як не вмере Белінський в російській духовості, так навіки залишиться Єфремов із нами і нашими наступниками.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ЯК ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Григорій Грабович

«З його не платонічний був тільки словесник, але до певної міри й борець за слово, і тому так часто міняє він дослідницьке знаряддя на перо публіциста й популяризатора; так часто од давньої давнини обертається до того, що зачіпає й болить його, як сучасника та самовидця».

Це слова Єфремова — з його посмертної згадки про академіка М. Ф. Сумцова — але вони підходять і до самого Єфремова, який був такою ж многогранною постаттю і не тільки цікавився різними аспектами літературознавства, але також у повному значенні цього слова переживав і жив долею української літератури.

Однак, наше завдання тут (як перефразувати Шекспіра) — ані хвалити Єфремова, ані хоронити його, але радше простежити його роллю в розвитку новітнього українського літературознавства. Зосереджуючися на історично-літературознавчій праці Єфремова, маємо на меті також насвітлити деякі аспекти цього складного і ще далеко не скристалізованого питання.

Єфремов, як знаємо, не тільки багато писав (може, не стільки, як Крашевський чи Бальзак, але його кілька тисяч праць складаються на чималій дорібок) і не тільки писав скоро (як це Євген Чикаленко кількакратно підкреслює в своїх спогадах) — він також писав вельми гостро, зокрема як ішлося про живих і неживих колег з фаху, істориків української літератури. Його висловлення на цю тему трапляються в різних працях, але в найбільш сконцентрованій формі вони зосереджені в передмові до 2-томної *Історії українського письменства* (що потім появилася окремим виданням як *Огляд історіографії українського письменства. Дорогою синтезу*). Тут, либонь, усі попередники (за винятком явно перестарілих, як, наприклад, Могильницький чи Бодяньський) і також сучасні видатні постаті: Петров, Огоновський, Франко, Возняк і Лепкий дістають по заслугі. Ось, наприклад, закінчуючи огляд *Історії* Огоновського, Єфремов каже:

«...він дав у своїй праці не так історію письменства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не сцеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділе-

но місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблонними увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспіваними. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або інший письменник, не показано ґрунту, що з його вирости й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або — скажу так — усякої перспективи: постаті письменників немов виставлено всі в ряд і часто вони дуже один на одного скидаються».

Про Франка (якого поза тим він дуже високо цінує) Єфремов каже:

«Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., — вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче доживавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо».

І кінчає так:

«...безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа»

В *Історії української літератури* Возняка Єфремов добачає багато позитивного, наприклад: «Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні — може, навіть занадто рясні, аж до деякого перетяження викладу — цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації...», але майже рівночасно він йому також закидає "диспропорцію частин", "невиразність основних поглядів" і врешті ... "хаотичність". Таку саму хаотичність і загубленість у матеріялі Єфремов бачить у *Начерку історії української літератури* Б. Лепкого. (До речі, як побачимо, полеміка Єфремова з Лепким заторкує найістотніші поняття і критерії історії літератури). Нарешті, можемо ще згадати реакцію Єфремова на *Нове українське письменство*, перший і єдиний том запланованої *Історії української літератури* Миколи Зерова. Тут також, попри визнання незаперечних вартостей цієї праці, Єфремов висловлює незадоволення. "Загальний напрям", на його думку, "занадто абстрактний, занадто загальний... і неплодучий". Одним словом, за Єфремовим, Зеров орудує "рисковною, сумнівною схемою".

Усі ці критичні зауваги, хоч і які вони були б гострі (це навіть типове для тієї доби: — можна згадати, польського літературознавця терпкого слова Олександра Брюкнера), усі вони

виростають з ґрунту принципових, очевидно, не особистих міркувань. Але так само, як Єфремов був послідовний і принциповий у своїй критиці, так і ми маємо обов'язок критично і принципово перевірити й зважити і його концепцію історії літератури (української зокрема) і його практику. Це, очевидно, велике завдання, і ми тут можемо тільки накреслити деякі основні моменти.

Свою концепцію історії літератури Єфремов формулює виразно і докладно і (що найважливіше) не відхиляється від неї протягом усієї своєї літературознавчої діяльності: вона моделює, живить так перше видання *Історії українського письменства* 1911 року, як і останнє двотомове 1924, як, зрештою, його пізніші праці 20-их років.

Література (чи радше *письменство* — бо власне цей термін Єфремов послідовно наголошує) — це передусім відображення і *втілення* душі і життя народу.

«І от сталося те, що сталося. Усе розгубив український народ на довгому й важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто "людей", ще гірше — нацією "дядьків"... "Чудний наш народ, — справедливо дивується один з теперішніх письменників, — і сильний, і сумний... Мав героїв — і ніхто їх не знав... Усе життя любив волю — і все життя жив рабом... Утворив багатства пісні — і сам її не знає" (В. Винниченко). І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний — то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє — як вираз його духової істоти, як символ його опрічності національної й як знаряддя самосвідомости, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі часи».

Тут видно стрижень романтичної мислі, починаючи від Гердера і німецьких романтиків і переходячи через переформулювання слов'янських романтиків (яких годі перелічити: Бродзінського, Мохнацького і Ходаковського, Жуковського, Пушкіна і Гоголя, Костомарова, Шевченка і Куліша). Між тими першими романтичними розуміннями літературної творчости і Єфремовим лежить сила пермутацій і відгалужень, але одне лишається твердим і видним, як маяк: це непохитний зв'язок літератури (письменства) з народом. Єфремов, очевидно, не бачить його вже під виглядом якогось етнографізму, гердерівського *Volkstum*; він виразно підкреслює позанародні — міжнародні — чинники. Але все таки, як і для вищезгаданих романтиків, для Єфремова принцип народности відіграє першу роль:

«Письменство у кожного народу має величезну вагу, як вираз творчої сили нації, з одного боку, та міжнародного єднання і впливів, з другого. Кожне національне письменство, годуючись помітними і непомітними впливами од інших письменств, все таки органічно переробляє й перетворює їх і виявляє тим натуру даної нації, її ідеали й змагання, її інтереси й потреби».

(Тут варто згадати, що це останнє поняття, з наголосом на специфічності даної культури — Єфремов це зве "натурою" — чи історії виводиться з романтичного поняття *genius loci*, чи *Volksboden*, і в другій половині 19 ст., в теорії Тена здобуває широке розповсюдження).

Але найважливіший момент концепції літератури Єфремова виявляється зараз таки у наступному реченні, де він каже:

«Письменство скрізь виступає оборонцем покривджених, утіхою од життєвої буденщини, — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого й вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволенням із сучасного, що невинно жене людськість уперед і далі — все вперед і далі».

Це, очевидно, є патос, який ми привикли чути від шкільної лавки по сьогоднішній день — *ad nauseam*. І, не зважаючи, чи це є дійсно так (і в певному сенсі воно є, а для деяких людей воно все так є — а це вже питання літературної перцепції і підготовки), за тими думками і за тим патосом криється щось вельми істотне: суто функціональна концепція літератури. Література для Єфремова має цю чітку й іманентну прикмету: *вона існує для чогось, а не як гоголівський ніс — "сам по себе"*.

Отже зовсім не дивно, що естетичне розуміння літератури, "постулят краси", Єфремову ніяк не промовляє. На цьому власне базується його полеміка з Богданом Лепким, який саме ставить у своєму *Начерку історії української літератури* такий "безумовний постулат". У відповідь Єфремов твердить, що "принципом краси не можна охопити всіх потреб людського духа, які має задовольняти і задовольняє письменство, ні навіть спеціальної сфери людської творчости. Естетичні емоції — то тільки частка, і дуже невелика частка того духовного надбання, що дає нам кожне письменство..."

І дійсно, у практиці Єфремов часто зводить естетичну сторону твору до мінімуму. До того, у вищезитованому уступі криється ще один істотний момент. Згадуючи критерій естетики і користуючися, щоправда, досить не точним формулюванням Лепкого, Єфремов говорить про естетичні емоції і про зміни в естетичних поглядах і вимогах і ніколи не згадує про те, що нам тепер здається очевидним, себто що література це все таки збір творів, а

літературний твір це все таки художній об'єкт, який існує *qua* *літературний твір* (а не, скажімо, *qua* документ, що свідчить про такі чи інші політичні погляди, чи якусь психопатологію) тільки в естетичному усвідомленні. Отже, Єфремов, поставивши це питання на рівні перцепції та історичних поглядів й ігноруючи факт, що тут також ідеться про істоту і спосіб існування літературного твору, ефективно заперечує автономність літератури. Він заперечує, що література існує на інших правах і з іншою динамікою, ніж такі прояви суспільного життя, як для прикладу політика чи просвітянська діяльність. Щобільше, література для нього не тільки не має автономії... вона має завдання, вона має суспільні функції, й остаточно її можна оцінювати виключно з того, як вона ці функції виконує. Ми побачимо, що це (а не саме народництво) ставить літературно-історичні концепції Єфремова в русло панівних російських й українських літературних теорій 19 ст. і, ніде правди діти, в теоретичне русло сучасної радянської догми.

"Історія письменства", як це Єфремов часто підкреслює, "це історія ідей, ідей які віддзеркалюють життя, які тісно зв'язані з життям"; це одне дає письменству ґрунт, і поза ним, підкреслює Єфремов, "нігде будуватися". Таких ідей в історії українського письменства Єфремов бачить аж три — і дуже знаменно він їх також називає "громадськими завданнями". Вони будуються одна на одній. Перша — це *визвольна ідея*, це елемент свободи в, так би мовити, чистому вигляді; вона стосується всього людського існування, але зокрема українського. Друга ідея — це, по правді, тільки більш специфічний вид першої — *визвольно-національна ідея*; словом, це втілення в українській історії боротьби "за права рідної національності". Третя ідея впливає з цієї боротьби і з любови до батьківщини — це "*поступова течія народности в змісті і формі, насамперед у літературній мові*", це "процес наростання народних елементів у літературній мові... в зв'язку з розвитком демократизму серед новітнього громадянства й демократизацією сучасного життя".

Інтерпретація цих підставових тез наражається на специфічні труднощі. Не згадуючи вже явної анахроністичности й аісторичности, коли, наприклад, говориться про національну свідомість, коли вона ще довго не могла існувати, ми, поперше, маємо тут справу з підходом узагальнюючим (і то дуже), номотетичним і тим притаманним для історії *культури*, а не індивідуалізуючим (ідеографічним) і притаманним для історії літератури, яка виходить з філологічних позицій. (Знаменним є те, що Єфремов постійно говорить про *письменство*, а не *літературу* і, наприклад, обговорюючи новітню добу, зараховує до числа письменників таких, як Липинський, Донцов, Петлюра й ін.).

Подруге, в тих тезах є певна неспівмірність тверджень: "ідея свободи" походить радше з домени філософії історії, правдоподібно на модель гегелівського походу розуму (через акушерство Белінського); емпіричні критерії й перевірка як така є відсутні, і сучасна наука це все скоріше віднесла б до метафізики, аніж до історії. Зате теза про демократизацію суспільного життя, і зокрема про зміни в літературній мові, є і придатна до перевірки й істотна: перше трактується суспільною історією і соціологією, а друге — філологією і мовознавством. Проте, виразно відчуваємо із самого формулювання, що Єфремов не ставить це як гіпотези, а приймає *a priori*.

Конкретне, робоче втілення цих концепцій-критеріїв проявляється у єфремівській періодизації української літератури. Він бачить три головні етапи українського письменства:

1. Доба національно-державної самостійності: до кінця 14 віку.
2. Доба національно-державної залежності: від кінця 14 до кінця 18 віку.
3. Доба національного відродження, від Котляревського до 20-их років 20 віку.

У цій останній добі Єфремов постулює кілька підрозділів, які (як ці три загальні доби) є політично дефініювані (наприклад, заборона українства 1876 року, революції 1905 і 1917 років) або визначені культурно-громадськими переломами, наприклад, заснування університетів у Харкові й Києві, Кирило-методіївське братство, *Основа* тощо.

Ця періодизація є, очевидно, дуже далека від періодизації Д. Чижевського чи навіть М. Зерова, і, як цей останній зауважив у *Новому українському письменстві*, не тільки загальна схема, але трактування самого 19 віку (наприклад, категоріями "шестидесятників", "семидесятників", "восьмидесятників") не відповідає суспільній дійсності (не кажучи про літературну) і надто взорується на російських періодизаціях літератури, де були істотні різниці між, наприклад, представниками 40-их і 50-их років.

Але також варто згадати, що, не зважаючи на прірву між схемами Єфремова і, наприклад, Чижевського, з його "чисто літературною" періодизацією на стилі (барокко, неоклясицизм, романтизм і т. п.), вживання політичних критеріїв в історії літератури ще далеко не є пережитком. Це стосується не тільки догматичних систем, як у радянському літературознавстві, але також і таких, де нема накиненої догми. Так, в англійському літературознавстві далі говориться про елізаветинську драму, вікторіанську поезію і т. п. (хоч тут, щоправда, йдеться скоріше про культурні, ніж чисто політичні етапи).

Радикальний, навіть екстремний підхід Єфремова до періо-

дизації все таки міститься в границях цієї дисципліни: він являє собою один з полюсів, між якими історія літератури все осцилює. Рене Веллек, підсумовуючи різні підходи до історії літератури, ставить таке реторичне питання: "Чи взагалі можна писати літературну історію, себто щось, що є і літературознавче й історичне? Бо мусимо визнати, — каже він, — що більшість історій літератури є або суспільними історіями, або історіями мислі, яка є ілюстрована літературою, або враженнями і осудами специфічних творів за більш-менш хронологічним порядком".

Як ми вже згадали, загальні концепції Єфремова щодо літератури й літературного процесу є повнотою застосовані в його історії. Так, його увага звернена не на еволюцію жанрів, чи стилів, чи тем як таких, чи формальних засобів, а власне на розвиток принципу народності. Тим самим, хоч представлений матеріал є багатий, поодинокі твори, письменники, а часами цілі течії і періоди є трактовані і односторонньо і полемічно. В цьому короткому огляді не можемо входити в деталі, але навіть на підставі вибраних місць можемо побачити всю проблематичність цього підходу.

Загальновідомим є факт, що Єфремов відкидав мало не всю українську літературу 17 і 18 ст. як "академічну", "схоластичну" і відірвану від життя й інтересів народу. Але далеко більш вимовним є його трактування тих письменників, які, на його думку, заслуговують на позитивну оцінку. Так, Сковорода, наприклад, не є цікавий для Єфремова як формально тонкий і психологічно складний бароковий поет; Єфремов так говорить про нього:

«Проте не своєю філософією й не своїми літературними, до того ж досить з художнього погляду й не високої вартости, творами цікавий нам тепер найбільш Сковорода. В історії української самосвідомости й національної думки, а через те й літературного розвитку, найбільш важить те, як Сковорода ставився до рідного краю й народу. І з цього погляду нам любо зазначити високий ступінь його свідомости. Він любив свій край і народ і того ж навчав словом і життям своїх учеників. "Мати моя Малоросія і тітка моя Україна", — говорив не раз і писав Сковорода, щоб означити свої стосунки до рідного краю».

У Котляревського такий істотний момент, як пов'язання бурлеску і пародії з свідомою й несвідомою провінційністю супроти імперської літератури, є повнотою відкиненим. Для Єфремова найважливішим є його висловлювання національної свідомости і синтезування індивідуальної творчости з народною. У зв'язку з цим Єфремов і опісля полемізує з Зеровим, коли той

досліджує імплікації травестійної літератури власне в контексті імперського центру і провінції.

Квітку-Основ'яненка Єфремов не хвалить як автора *Конотопської відьми*, чи не найкращого твору української прози раннього 19 ст., твору на рівні Гоголя, але як реаліста, що вперше впровадив село і рідну мову в літературу, і при тому уболіває:

«Симпатична й гарна особисто людина, Квітка був жертвою свого панського походження й становища, однобокого виховання й малої освіти, і це все заважало йому шукати не самої правди особистої, а далеко ширшої й міцнішої правди громадської, що вбірає в себе, як частину, і ту любу Квітці особисту правду. Згадуючи нашого письменника добрим словом, як батька української повісти й творця чудових типів, особливо жіночих, ми все ж повинні одкинути цілком мало не всю його моральну науку — вузеньку й дрібну та навіть і для свого вже часу негодяшу».

Він ніби не бачить, що власне "вади" (як ось це нещасне панське походження) надають Квітці (і кожному іншому письменникові) неповторної суті його творчому я. Бо автор все таки творить як психічна і культурна одиниця-цілість. Виеліминувати чи навіть бідкатися над якимись "вадами" в його характері чи, як це роблять радянські критики (і наші еміграційні також) витикати йому якісь "помилки" — це попросту непорозуміння.

Таких прикладів можна легко намножити, зокрема як ідеться про новішу літературу, про модернізм а відтак про пореволюційну літературу. Але вони тільки ілюструють наші вищезгадані тези, а наше завдання тепер знайти перспективу на Єфремова як історика літератури.

Центральна концепція народництва, себто концепція літератури на службі народу, впливає з довго пануючої течії в російському й українському письменстві — від Белінського і Чернишевського, від Франка й Грінченка. Мова йде не так про романтичну спадщину і про нашарування позитивістичних ідей (віра в прогрес, постулат наукової бази, зокрема дорогою впливів Франка й Драгоманова), як про те, що в контексті російської імперії література була чи не єдиною альтернативою: вона, як і літературознавство, стала сурогатом політичної дійсності чи радше поля дії. Звідси власне походить палка полемічність Єфремова і той факт, що він пише свою історію літератури як ще відносно молодий чоловік, а щойно опісля стає академіком і справжнім ученим. У цьому також можна бачити причину його нетерпимости: коли література — це життя народу і коли Єфремов був душею і серцем відданий справі цього народу, тоді

немає місця на "формалізм" чи "об'єктивізм", на "мистецтво для мистецтва", як він це бачив у молодомузців, чи на якийсь "школярський" еґофутуризм. В одній із своїх найбільш значних статтей — "Без хліба" — Єфремов описав тему голоду в українській літературі від 16 ст. до сучасних днів і подав образи страшної дійсности, що становила тему цих творів (тим самим наче передбачаючи ще більший жах 30-их років). Закінчення цієї статті це напевно найбільш вимовне слово Єфремова про суть і функцію літератури:

«Українське письменство і цю проблему поставило на повен зріст і дало, скільки снаги та спромоги було, й її розв'язання. Доводилося, певна річ, вирішати цю проблему в зв'язку і в залежності від загального становища народних мас, політичного, соціального та економічного. Доводилося брати життя народу в його цілому, не ізолюючи, а навпаки нав'язуючи до купи те, що в житті міцно між собою переплутано і зв'язано органічно. І коли письменство має художнім способом одбивати в собі життя на всю його широчінь, то з цього боку письменство наше свою повинність совісно справляло. Боротьбу з тим темним та лихим царем, якому "голод — названьє", воно провадило систематично й без упину, усіма сторонами висвітлюючи скорботну проблему голоду та наближаючи час, скажу так, рішучої революції проти чорного царя. І скільки голод не від самих стихійних причин залежить, скільки й людської суди приточено сили, яка сприяє, то заважає необмеженому царюванню цього одвічного ворога людини — то вага письменства в боротьбі з ним набирає величезного значення. Скинути неситого царя з його престолу — найближче завдання, чергова справа людськості та майбутнього її письменства».

Проте, в цьому всьому є щось моторошне, бо, наголосивши суспільну, навіть активістичну ролю для літератури і літературознавства і зазначивши, що власне ефективне виконання таких завдань є суть і ціль літератури, Єфремов входить у такт з офіційною догмою. Це є неминучий і останній крок для такої ідеологічної концепції. Таке уявлення про літературу легко провадить до п'ятирічки для Спілки письменників... І як гірко й іронічно нас вражає ця теоретична схожість, коли ми пам'ятаємо принциповий опір Єфремова проти насильства, яке було і є уособлене в радянській практиці.

Вертаючися до питання теорії історії літератури, бачимо, що екстремність єфремівської концепції викликала гостру реакцію у його наслідників — не так Зерова, який ще сильно підкреслює культурно-політичний контекст, як Чижевського.

Усі історії літератури скоро старіються. Цю істину висловив Чижевський у вступі (схвальному вступі) до *Історії української літератури* Грушевського; це тепер також стосується *Історії* Чижевського. Бо кожна історична концепція є глибоко зумовлена культурним моментом і тогочасними вартостями. Беручи справу дуже схематично, для Єфремова ця найвища вартість це доля українського народу, не доля — саме його існування; тому ці періодичні вигуки болю і співчуття до його минулого і теперішнього, що ми зустрічаємо в *Історії українського письменства*. Для Чижевського зате ця найвища вартість це існування українського народу і культури не тільки ради існування, але ради існування у всеєвропейському культурному контексті. Тому його повний наголос на цей міжнародний контекст. Не формалізм як такий, але співзвучність з загальним європейським літературним процесом. Ця депровінціалізація становить робочу схему Чижевського, навіть якщо, а може, і тому, що це має бути коштом суто народного контексту і процесу.

Якби хтось бажав парадоксального формулювання, то міг би сказати, що коли у Єфремова немає літератури (як естетичного явища), а є тільки суспільний контекст, то у Чижевського, який пише у виразній реакції на цю традицію, є відворотно: є література як формальне явище, як історія стилів, але майже нема суспільного контексту. Це очевидно перебільшення, це тільки парадокс, але як знаменним і вимовним є те, що власне в українському літературознавстві маємо два досконало екстремні зразки двох альтернативних підходів до історії літератури.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ Й УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМА

Василь Маркусъ

Україна з-перед першої світової війни для Америки не становила якоїсь проблеми. Це була провінція Російської імперії, популярно відома як "житниця Європи", а в Австрії — "рутенська етнічна група", яка давала добрих імігрантів-чорноробів. Економічні інтереси і впливи Америки тоді ще не сягали так далеко; з усіх чужоземних капіталовкладень у Росії американський капітал становив лише 5%. Не були значніші американські фінансові й торговельні інтереси також на території Галичини в Австрії.

Український національний рух перед 1917 роком, поза спорадичними випадками, не становив так само об'єкту зацікавлення для американського уряду чи громадської думки. Видатні українці, що в кінці 18 чи в першій половині 19 віку перебували в США (мандрівник Юрій Лисянський, російський дипломат Петро Полетика), хоч і мали поважні контакти, не звертали уваги на українське питання, бо його тоді немов би й не було. Так само американські посольства у Відні чи Петербурзі майже не присвячували належної уваги національно-культурним рухам на окраїнах імперії (за винятком польського чи фінляндського), навіть якщо ті рухи ставали вже потенційно політичною проблемою в другій половині віку. Російська дипломатія й офіційна опінія чинили все, щоб це питання мінімалізувати.

Українські імігранти в США з 1880-их років, в силу обмежених засобів і відповідних людей, відносно пізно виявили активність на відтинку інформації та впливу на американські кола щодо культурно-політичних змагань українського народу. Деякі писання о. Агапія Гончаренка не виходили поза вузьке коло читачів *The Alaska Herald*. Перед самою війною і під час неї все таки дещо зроблено на відтинку інформації й популяризації української справи. На інтервенцію українських американських організацій уряд США запротестував у 1914 році перед росій-

---

Ця стаття була написана як розділ до праці про українців в США для англомовної *Ukraine: A Concise Encyclopaedia* (том 2). Зважаючи на те, що у всіх оглядах українського життя в різних країнах взаємин даної країни з Україною не подавано, цей розділ не був надрукований. Ювілей американської незалежності й українського поселення є доброю нагодою, щоб цей

ським амбасадором проти заборони святкування 100-річчя народження Т. Шевченка в Росії. Того ж року дано право азилу в США Мирославові Січинському, виконавцеві замаху на галицького намісника А. Потоцького. 21 квітня 1917 року на прохання Української федерації в Злучених Державах і після ухвали відповідної резолюції в Конгресі, уряд США оголосив т. зв. Руський (Український) день для проведення публічних збірок на користь українських жертв війни, який дещо спопуляризував українське питання.

Відомі 14 пунктів президента Вудро Вілсона, не заторкуючи безпосередньо українського питання, ідеологічно стали підтримкою для українських прагнень до самовизначення. Але уряд США не приєднався до визнання де факто Української Центральної Ради Францією й Великобританією в січні 1918 року.

Американські послы М. Саммерс у Москві і Чарлс Волічка в Яссах, як також консули Дуглас Дженкінс (Київ, Москва) і Рей (Одеса, Новочеркаськ) об'єктивно, але стримано інформували Вашингтон про події на Україні в 1917-18 роках. У грудні 1918 року була внесена резолюція до Палати репрезентантів і Сенату про визнання України, але не була прийнята. Активно ангажувалися у підтримку української справи конгресмен Джеймс Геміл, сенатор Й. Фрілінггайзен, сенатор Вільям Гюз. Республіканська партія за ініціативою сенатора Генрі Кебота Лоджа включила у свою програму сприяння українській державності. Проте переважна більшість законодавців і члени кабінету та Білий Дім ставилися холодно і байдуже до справи українського визволення.

Різні чинники впливали в 1917-20 роках на брак прихильної політики уряду США до України: східноєвропейські експерти

стислий огляд американсько-українських політичних взаємин був опублікований. Автор і редакція свідомі, що це є лише кістяк того, що слід би докладніше представити й відповідно удокументувати. Українські дослідники досі не зацікавилися цими питаннями, поза деякими причинами чи то у формі спогадів, чи статей і розвідок про окремі періоди й епізоди. Синтетичне і ширше насвітлення цих взаємин з можливо найширшим критичним використанням джерел, у тому числі й архівних, ще чекає на свого дослідника.

Натомість в УРСР за Хрущова появились дві праці Рема Г. Симоненка про політику США щодо України під кінець першої світової війни: *Імперіалістична політика США щодо України в 1917-1918 рр.* (Київ, в-во АН УРСР, 1957) й *Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р.* (Київ, в-во АН УРСР, 1962), та праця Олександра Карпенка *Імперіалістична інтервенція на Україні 1918-1920* (Львів, в-во Львівського університету, 1964). Усі три праці представляють відому, але не доведену тезу про вирішальну роль США в інтервенції та допомозі антирадянським силам під час революції, в тому числі й українському національному рухові.

Роберт Г. Лорд і Безіл Зовскі (з польонофільськими чи русофільськими симпатіями), сам державний секретар Роберт Ленсінг, який перебував під впливом російських дипломатів у питанні про неподільність Росії, а далі позиція американської "Польонії", впливи польської дипломатії в Парижі і, не в останню чергу, позиція Франції, яка мала претенсії відогравати передову ролю на Сході Європи і після 1918 року не була прихильна до української державности.

Сам президент Вілсон і його особистий секретар Едвард Гавз один час (кінець 1918 року) зважували можливість підтримки української визвольної програми. В цьому дусі Вашингтон одержав прихильні інформації і сугестії від своїх агентів у Середній і Східній Європі. Але з початком 1919 року зокрема на Мировій конференції в Парижі, вже виразно окреслилася американська концепція федералістичної розв'язки і збереження єдності Росії. Сепаратистичні рухи в колишній Росії розглядалися як непряме сприяння комуністичному режимові, принаймні це був головний аргумент російських кіл на Заході, до яких альянти досить прислухалися. Уряд США 25 травня 1919 року формально визнав і пообіцяв допомогу урядові адмірала О. Колчака, як "Верховного правителя" Росії в її старих кордонах (без Польщі), при умові скликання всеросійської конституанти та надання самоврядування земствам.

У справі Західньої України американська дипломатія не зразу і лише поволи погодилася на польські територіальні претенсії й фактичну анексію. У переговорах про перемир'я в польсько-українській війні, які велися в лютому й березні 1919 року, серед представників Антанти були й американці, а в Хирові делегацію очолював американський ген. Кеннан. Американці згодом погодилися на висилку експедиційного корпусу ген. Галлера до Східньої Галичини проти українців. Проте загальна настанова США зводилася до того, щоб Галичина увійшла в "російський комплекс", і тому Америка не була вдоволена з розмежування української території, проведеного Ризьким договором. Але згодом американський уряд погодився з рішенням Ради амбасадорів 1923 року про включення Галичини до Польщі. Щодо Закарпаття, то США від початку підтримували намагання чехословацького уряду і поставу провідників закарпатської еміграції в Америці, щоб ця українська область була приєднана до Чехо-Словаччини. Американський громадянин, уродженець Закарпаття, Григорій Жаткович став першим губернатором автономної Підкарпатської Русі. Румунські претенсії і фактичне включення Буковини та Басарабії до румунського королівства також поступово були прихильно прийняті американським урядом.

Дипломатичні місії, вислані в 1919-20 роках до США українськими урядами (від УНР — Юліян Бачинський, пізніше Арнольд Марголін; від ЗУНР — Льонгін Цегельський, пізніше Лука Мишуга), не добилися ніякого визнання у Вашингтоні. Їх присутність була толерована, але офіційних контактів з ними не втримувано. Спроба митр. А. Шептицького в 1920 році особисто звернути увагу американського уряду на західноукраїнські землі під польською адміністрацією також не дали бажаних наслідків. Слід ще додати, що від кінця війни діяла на українських землях (східні і західні) Американська допомогова адміністрація (АРА), зокрема під час голоду в 1921-22 роках, але її урядовці не були політично зацікавлені українським політичним питанням. Це була назагал харитативна акція.

Між двома війнами значно зросла діяльність українських американських організацій в напрямі зацікавлення американських офіційних чинників становищем України. Але США, не будучи членом Ліги Націй і стоячи відносно осторонь східноєвропейської політики, не виявили окремої уваги до долі українців під різними режими в 1920-39 роках. Американська преса так само скупо інформувала про відносини на Україні, за винятком подій на Карпатській Україні в 1938-39 роках, які більшість органів преси вважала "німецькою інтригою". Приєднання до СРСР українських земель Польщі й Румунії в 1939-40 роках, як і Закарпаття в 1945 році, не було опротестоване урядом США. Під час німецько-радянської війни в Америці задивлялися з застереженням і занепокоєнням на можливе використання німцями українського питання. З уваги на це досить не вигідне було становище багатьох українських діячів в Америці, самостійницькі погляди яких багато американців розглядало як пронимецькі симпатії. Це використовували різні просоветські кола в США проти українських організацій.

Під кінець війни знову довелось американському урядові активно зустрітись з українським питанням. Американська дипломатія погодилась вже в попередніх домовленнях з представниками СРСР і британцями, а президент Рузвельт остаточно санкціонував на Ялтинській конференції включення українських земель Польщі й Румунії до УРСР, як також дав згоду на членство останньої в Організації Об'єднаних Націй. Цей акт у дійсності був рівнозначним з визнанням де юре української радянської держави. Проте пізніше Державний департамент намагався інтерпретувати це не як повне визнання держави, а лише як т. зв. функційне визнання для спеціальної мети — участі УРСР у міжнародній організації.

По другій світовій війні й у зв'язку з посиленням холодної війни між західними державами й радянським бльоком українська

проблема в США знов активізувалася. Цьому сприяли також суто українські моменти: наявність на Заході великої кількості політичних емігрантів з України та їх діяльність, а також активний резистанс на Україні по війні у формі революційного підпілля; американські військові кола уділили право азилу в 1947 році бійцям УПА, які із зброєю пробілися до американської зони в Західній Німеччині.

Під час корейської війни американці намагалися об'єднати всі антикомуністичні еміграції з СРСР. Однак українці поставилися з упередженням до цих намагань, бо платформою об'єднання і співпраці було не визнання права на незалежність України та інших неросійських народів СРСР, а т. зв. непередішення. У висліді опору українців цій політиці американські установи й особи, що заходжувалися коло організації й координації такої співпраці, перестали наголошувати концепцію непередішення, але й не декларували принципу незалежності. Так само припинили вони спроби творити фантомні українські федералістичні групи. З уваги на це частина українців включилася в практичну співпрацю з Американським Комітетом визволення від більшовізму, приватною американською установою, яка виникла в порозумінні з Державним департаментом та його інституціями: Радіо *Визволення* (тепер *Свобода*) та Інститутом для вивчення СРСР у Мюнхені. Крім радіо *Свобода*, українські радіомовлення передаються також *Голосом Америки* з Вашингтону. Відхилення американськими офіційними чинниками, заангажованими в холодній війні, української тези про незалежність було довший час предметом гострої критики з боку українських політичних угруповань та українсько-американських організацій і преси.

Американська політика супроти народів Східної Європи й СРСР перейшла на протязі останніх тридцяти років кілька фаз: від початкових спроб заспокоювання (appeasement) через політику стримування (containment), що її зформулював Джордж Кеннан, аж до холодної війни, котра характеризувала відносини 1950-их років. У рамках останньої була лянсована політика визволення (policy of liberation), що знайшла свій вислів у республіканській платформі 1952 року, проте не була ніколи реалізована. З 1960-их років почалося відпруження холодної війни і політика "будування мостів" як відповідь на хрущовську концепцію "мирного співіснування". Ця політика була розрахована на лібералізацію в країнах радянського блоку та на т. зв. відлигу в середині СРСР. Теперішня стадія цієї політики визначається як відпруження, і її конкретним виявом щодо Східної Європи останнім часом є узгіднення в Гельсінки, а також т. зв. доктрина Сонненфельдта про органічне вростання цих країн і народів у радянську орбіту при збереженні якоїсь автономії й самобутности. Вплив на теоре-

тичне обґрунтування цієї політики мав Генрі Кіссінджер, її підтримували обидва республіканські президенти: Річард Ніксон, і Джералд Форд.

З кінця 1950-их років по лінії з'ясованих концепцій здійснювався т. зв. культурний обмін між США й СРСР, в якому частково брали участь і культурні одиниці з України. Не здобувши бажаних успіхів у цьому, радянські керівники звели до мінімуму українську участь у культурообміні й переключилися на туризм й економічну співпрацю. Ані американці, ані українська сторона за кордоном не зуміли належно використати політику культурообміну, хоч її не програли цілком. Щодо лянсованого деякими українськими чинниками (якийсь час і УККА) пляну нав'язання дипломатичних взаємин між Вашингтоном і Києвом, про що була навіть прийнята резолюція в окремій підкомісії Сенату США (резолюція Сміта), то на вимогу Державного департаменту цю справу відсунено. Крім офіційного Вашингтону, цій ініціативі протилежна й більшість еміграційної суспільної opinio, а так само й Москва. Згідно з радянсько-американською консульською угодою 1964 року, один з американських консульств має бути відкритий у Києві.

Назагал у 1950-70-их роках в Америці зросли кола, прихильні справі українського визволення. Значна увага Українського Конґресового Комітету, як й інших установ, звернена на те, щоб популяризувати українське питання й здобути підтримку та вислови прихильності до незалежності України з рівночасним засудженням комунізму й російського імперіалізму. В цьому дусі проголошуються численні заяви американських законодавців, губернаторів і міських урядових осіб, оголошуються т. зв. українські дні в роковини 22 січня в Конґресі США, стейтових капітолях та муніципалітетах багатьох міст. Влаштовано також кілька свідчень в різних комісіях Конґресу про екстермінаційну політику в СРСР супроти українців. У 1958 році президент Двайт Айзенгауер, після об'єднаної резолюції Конґресу, підписав постанову про "Тиждень поневолених націй", що його з того часу щороку відзначають у липні. В резолюції між іншими народами, крім балтійців, окремо згадано серед неросійських народів СРСР Україну й Вірменію. Ця резолюція, як і щорічні проклямації "Тижня поневолених націй", викликали гострі атаки урядів СРСР і УРСР.

Це й є найдалшим, але лише декларативним заангажуванням урядових кіл США у справу підтримки українських визвольних змагань. Як Білий Дім, так і Державний департамент є більш ніж обережні у цих справах, щоб не дати приводу радянському урядові до закиду, мовляв, це є втручання у внутрішні справи, звернене проти територіальної цілості СРСР. Тому вони стоять осторонь від різних виразно політичних українських акцій. У цьому розумінні уряд і дипломатичні речники США не

висловлюються виразно на оборону українських політичних в'язнів і проти грубого порушення людських прав в СРСР.

Багато спричинилися до популяризації української проблеми своїми публіцистичними і науковими працями Клеренс Меннінг, Вільям Чемберлен, Джеймс Бернгам, а останнім часом і політичні науковці: Джон Армстронг, Роберт Салліван, Артур Адамс, Річард Пайпс, а також американські дослідники українського роду, що є авторами книжок, присвячених найновішій історії України, як, наприклад, Ярослав Білінський, Олег Федішин, Василь Дмитришин та інші. Особливе, однак, значення для ознайомлення американського світу з сучасною Україною мають перекладені на англійську мову праці діячів українського руху опору, зокрема *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Івана Дзюби та збірка Вячеслава Чорновола *Лихо з розуму*. Взагалі рух опору на Україні в 1960-их і на початку 70-их років, його діячі та його ідеї поставили українську проблему у новому світлі в очах американської громадської думки. У зв'язку з цим активізувались особливо ліберальні та ліві кола в Америці, використовуючи українське питання в боротьбі проти сталінізму чи радянського типу комунізму. Це виявилось м. ін. під час відвідин Леоніда Плюща в США на весні ц. р. Проте жодна з поважніших американських газет і ніхто з визначних американських публіцистів не поставив собі за завдання спеціально популяризувати українські справи перед американською громадською думкою. Частина американської провідної преси навіть свідомо применшує вагу українського питання.

”ПРИХОВАНА ТАЄМНИЦЯ” РЕЖИМУ

Вадим Белоцерковський

Непоборна суперечність радянської влади не в тому, що вона не хоче дати свободи, а в тому, що вона не може її дати.

А. Белінков

Перш ніж говорити про синтезу й альтернативу, конечно, гадаю, з'ясувати, що являє собою існуючий у Радянському Союзі лад, а потім, розуміється, і те, що являє собою радянське суспільство. Багатьом, правда, здається, що з'ясувати тут уже не дуже то й є що, що все вже ясне. Одначе, на мій погляд, це далеко не так.

Режим, наприклад, одні вважають соціалістичним, інші — державно-капіталістичним, треті — бюрократичним, що втратив ”людське обличчя” соціалізмом, четверті називають його комуністичним.

Відповідно існують гострі розходження і в поясненні вад режиму. Одні вважають, що все лихо походить з відсутності демократії, з того, що в наслідок несприятливих національних й історичних умов владу захопила ”нова кляса” партократів, яка нещадно визискує народ і підпорядковує розвиток економіки своїм імперіалістичним цілям чи цілям збереження своєї необмеженої влади. Інші бачать причину в самій суті соціалістичної структури економіки. Треті — в неморальності, матеріалістичності й атеїстичності комуністичної, марксистської ідеології.

І ще дуже важливе питання, що викликає також різкі розходження, — про можливості еволюції режиму й її спрямування.

Підходячи до викладу своїх поглядів, я не претендую на науково-об'єктивну істину. Поперше, я не є фахівцем у ділянці економіки, подруге, як відомо, і в колі самих фахівців немає єдності поглядів в аналізі радянської соціально-економічної структури.

Більше того, я переконаний, що жодний з моделей цієї структури не може претендувати на повну об'єктивність. Справа в

Вадим Белоцерковський — педагог і літератор. В СРСР працював викладачем у школах робітничої молоді, потім журналістом центральної преси і соціологом (при *Литературной газете*). Учасник руху за права людини. Емігрував у 1972 році. Тепер живе в Мюнхені. Друкована тут стаття — перший розділ з книжки (покищо в рукописі) *Росія і світ — яким шляхом?*

тому, що, на відміну від вульгарного матеріалізму, кінцевим є, гадаю, визнати, що за об'єктивну реальність належить вважати саме уяву більшості людей про будь-які субстанції, у нашому випадку — про соціально-економічний уклад, в якому вони живуть. І особливо важливе враховувати тут уявлення більшості тієї частини суспільства, яка безпосередньо пов'язана з індустрією, бо Радянський Союз є сьогодні індустріальною країною, і доля його найбільше залежить від індустрії, її розвитку, структури й статусу, тобто від становища й волі людей індустрії: інженерів, техніків, робітників, учених і промислових службовців (за порядком важливості!).

Тому, на мій погляд, усі, хто серйозно думає про шляхи і методи розвитку соціально-економічної структури СРСР, повинні, на відміну від старого марксистського підходу, брати в основу своїх моделей і рекомендацій уявлення і прагнення, поширені серед більшості людей радянської індустрії, навіть якщо вони здаються їм у чомусь помилковими. Іншими словами, соціальний лікар, ставлячи діагнозу й виписуючи рецепт, повинен добре враховувати, що думає про це його пацієнт.

В іншому випадку неминучий примус, насильство. А це гірше за все. Ліпші з погляду фахівців рекомендації — неминуче виявляться гіршими, якщо вони будуть поважно розходитися з уявленнями і прагненнями більшості суспільства. Ліпше на крайній випадок почекати, поки більшість людей на досвіді переконається в кінцевості коректив, які з самого початку відстоювала "розумна меншість". У демократичних умовах (а без створення таких умов в СРСР взагалі немає сенсу говорити й думати про здоровий розвиток) період усвідомлення більшістю кінцевих коректив не буде занадто довгий і не завдасть великої шкоди.

Більшу частину свого свідомого життя я був пов'язаний з людьми індустрії (п'ять років викладання в школах робітничої молоді, понад десять років праці кореспондентом у ділянках промисловості й науки, два роки — в соціологічній групі інституту економічної математики Новосибірського університету). У спілкуванні з цими людьми склалися мої погляди як про суть існуючої в СРСР системи, так і про альтернативні ідеї. І я переконаний і спробую довести, скільки це можливе, що мої погляди в достатній мірі відбивають погляди більшості людей індустрії в СРСР чи, точніше, тенденцію розвитку їх поглядів. Звичайно, лише майбутнє вирішить, хто має рацію, вирішать вільні дискусії і вільні соціологічні дослідження. А що ми не можемо і не повинні пасивно чекати на це "світле" майбутнє, то й мусимо ризикувати й обрати якусь вихідну гіпотезу про уявлення і прагнення більшості радянських людей і, виходячи з цієї гіпотези, опрацювати і

пропагувати альтернативні ідеї, які в цьому випадкові, на наш погляд, спроможні будуть надхнути людей в СРСР.

Я обрав таку гіпотезу і пропоную її увазі читача у цій праці.

Гадаю, що в кожному випадку вартість такого свідчення збільшується тією обставиною, що погляди людей радянської індустрії далеко гірше виявлені сьогодні, ніж погляди радянської гуманітарної інтелігенції, дуже в масі своїй відірваної і зовнішньо і, на жаль, внутрішньо від людей індустрії. (Це один з найсумніших наслідків сьогоденного способу життя в СРСР). Людям індустрії і небезпечніше і трудніше висловлювати свої потаємні думки. Небезпечніше тому, що КГБ найбільше боїться поширення крамоли в робітничому середовищі, трудніше, бо літературне перо не є зняряддям праці людей техніки.

І для західного читача погляди радянських людей, гадаю, цікаві не лише з пізнавального боку, але й тим, що вони можуть допомогти західнім людям внести корективи і в свої уявлення про майбутнє Заходу. Як влучно сказав академік Сахаров в інтерв'ю для шведської телевізії в 1973 році: "Наш соціалізм є просто *межовою формою* такого ж шляху розвитку, який є, скажімо, в США й інших західніх країнах... і нас не мусить дивувати, що в нас виникають ті самі проблеми, що й у них. Та ж проблема злочинності, відчуження особистості..."

Але саме межовість вислову проблеми допомагає, як відомо, ліпше їх усвідомити і ліпше розуміти альтернативні можливості.

Отож, що являє собою, на мій погляд, існуючий в Радянському Союзі режим. Найчастіше його якості виводять з його ідеології, з "надбудови". Наприклад: "Комунізм вимагає все-світнього панування... Першим словом комунізму була й буде індустріалізація" (Вишеславцев, *Криза індустріальної культури*). Або: "Наша революція перейшла три етапи: 1) інтернаціональний, 2) національний, пов'язаний з колосальною чисткою старих кадрів, і 3) воєнно-імперський... Невмолима логіка революції веде до війни" (А. Амальрик, *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?*).

Ми не будемо зупинятися на сумнівній обґрунтованості цих етапів і постулатів. Головне — у відсутності доказів "невмолимости", у відсутності аналізу механізму, "бази" режиму. Без такої аналізу, на мій погляд, усі висновки втрачають переконливість, починають скидатися на пропагандивні штампи і девальвуються.

"Першим словом" марксизму-ленінізму, на мій погляд, була не індустріалізація і не ідея всесвітнього панування (багато режимів вельми цікавилися одним і другим), а *націоналізація*, або державна власність на засоби виробництва, а значить — і на

продукти виробництва. Існувала теза: приватна власність на засоби виробництва — джерело всього зла. І більшовики кинулися в антитезу: "Дайш державну власність!" — не "зауваживши", що відповідна структура не відповідає потребам людської природи, вимагає перетворення всіх людей на гвинтики, на пішаки, на безвідповідальних, а тому й безправних наймитів. А суспільство — на мурашник чи, за Леніном, на "єдину контору і фабрику". І слово це — "націоналізація" стало, на жаль, "ділом" у Росії. І в цьому розумінні все почалося з ідеології.

Розгляньмо реалізацію цього "слова" за етапами.

■
Загальна націоналізація призвела передусім до ліквідації вільного ринку і конкуренції продуцентів. Разом з *агресивною* (конкуренцією в нагромадженні капіталу), що породжує всі негативні якості капіталізму, до війн включно, націоналізація ліквідувала і конкуренцію *змагання*, боротьбу за якість і рентабельність, звільнила продуцентів від залежності від попиту, від споживання, перетворила їх на економічно безвідповідальних наймитів.

Націоналізація призвела до кричущої суперечності: люди, як продуценти, *віддають* продукти своєї праці державі (не продають), а як споживачі — вони їх *купують*. І продуценти робляться зацікавленими зробити й віддати (при поштучній оплаті) скільки можна більше коштом якості, яка до того ж за відсутності вільного ринку по-справжньому ніким не контролювана (на випадок почасової оплати люди не зацікавлені і в кількості).

Генеральний авіаконструктор О. Антонов, відомий з своїх тверезих і дуже критичних поглядів, написав у середині 60-их років книжку *Для всіх і для себе*, в якій наводить яскравий приклад дії основної суперечності.

Якось до нього підійшов новий робітник його заводу і розповів, що, прийшовши на авіаційний завод Антонова, він вирішив працювати сумлінніше, ніж раніше. Літак — не трактор: як зіпсується, з кабіни не вилізе! Але проминула пара місяців, і дружина раптом суворо запитала цього робітника: "Ти куди діваєш гроші? Коханку завів? Усі твої нові товариші, як я дізналася, заробляють багато більше від тебе!"

— Що ж мені тепер робити? — запитав робітник Антонова. — Почати працювати як усі? Гнати плян?

І на це трагічне питання радянські керівники й економісти ось уже півстоліття не можуть знайти відповіді і, розуміється, ніколи не знайдуть.

Зникає після націоналізації й уважне ставлення до засобів виробництва. Наслідком чого товари й устаткування, до того ж

низькоякісні "від народження", передчасно виходять з ладу, створюючи в економіці великі втрати.

Далі, загальна націоналізація, перетворюючи всіх людей, і робітників і керівників, на наймитів, вимагає суворої *дисциплінарної* централізації, за якої наказ зверху, навіть як його й можна оскаржити, мусить незаперечно виконуватися, доки його не унедійснять згори.

Дисциплінарна централізація, терпима в масштабі однієї виробничої одиниці, у "великій системі" держави, за наявності великого числа одиниць і ланок зв'язку між одиницями й центром, призводить, поперше, до неприпущеного запізнення і перекручення скарг-сигналів знизу — зворотного зв'язку; подруге, до швидкого застаріння плану й кінечности безперервної його коректури, що робити практично не можливо навіть за допомогою найдосконалішої кібернетики. Не кажучи вже про те, що "вихідні дані" — зведення і "сигнали" безвідповідальних керівників не заслуговують на довір'я. У результаті — знову колосальні втрати.

Далі, дисциплінарна централізація і незацікавленість призводять до заглушення творчої ініціативи, винахідництва, утруднюють застосування нової техніки, тобто призводять ще до одного джерела згубних втрат.

До цих основоположних джерел втрат додаються також втрати на утримання гіпертрофованого апарату управління і втрати від "зворотної дії" системи, про яку буде згадка далі.

Важливе, що всі ці втрати мають тенденцію до безперервного зростання. Діри в економіці треба терміново затицати, інтенсифікувати й розширювати виробництво, заморожуючи зарплатню. Бож на розширення продукції і затицання дірок потрібні засоби. Тобто знову зменшується зацікавленість і сумлінність робітників.

Зростає виробництво, зростає його інтенсивність, збільшуються й діри. Постає хронічна недопродукція і недоспоживання, хронічне перевищення попиту над пропозицією, що знову ж зменшує зацікавленість.

Але це лише половина справи! Людей можна намовити чи змусити працювати й жити в умовах недоспоживання, незабезпеченості, а машини — не можна! Отже, доводиться турбуватися перш за все про постачання машин і фабрик деталями й устаткуванням, замість тих, що передчасно виходять з ладу. Доводиться перш за все розвивати продукцію засобів виробництва, групу А, творити диспропорції в структурі промисловости, а людей змушувати жити в умовах недоспоживання.

Як показала закрита доповідь Новосибірського інституту математики (директор Аганбегян), 95% продукції радянського

машинобудування йде на потреби групи А (проти 70% в США, що, мабуть, теж дещо багато). Але при цьому в СРСР половина продукції групи Б йде також на групу А. Жахливий наслідок!

Якщо над капіталістичною економікою тяжить конкуренція, то над радянською — конечність зतिकати діри (передусім у групі А). Заводи в СРСР працюють і будуються передусім на те, щоб не зупинилися заводи. Виробництво триває заради виробництва, нагромадження заради нагромадження, що й є клясичною ознакою капіталізму і дає нам підставу називати режим в СРСР державним капіталізмом. Важка промисловість зростає, як ракова пухлина, висмоктуючи всі соки з людей і природи. Індустріялізація має спонтанний, не керований характер, а не є наслідком усвідомленої "волі партії й уряду", як переконає радянська пропаганда, чи вислідом комуністичної ідеології, як вважає багато хто з критиків режиму.

Більшість людей у світі (на жаль, по обидва боки) зупиняються звичайно в аналізі радянського режиму перед цим останнім наслідком тоталітарної націоналізації, перед цією, за словами Маркса, "прихованою таємницею" державного капіталізму, яка пояснює всі його "конечності" і без розуміння якої завжди лишається ґрунт для всяких ілюзій: від концепції старіння до надії на лібералізацію через поширення контактів і торгівлі.

Радянські правителі, починаючи з 1936 року (доповідь Куйбишева: "На кінець п'ятирічки СРСР стане країною достатку!") безуспішно намагаються пригальмувати злякисне зростання групи А, домогтися від неї корисної віддачі. Зараз ми стали свідками ще однієї такої безуспішної спроби. Було урочисто проголошене і заплановане у новій п'ятирічці перевищення зростання групи Б над А на... 0,2%! Група А мала б зрости на 6,8%, а Б — на 7%.

І ось проминув лише один рік і в директивах на наступний, 1973 (директиви ці, як відомо, корегуються за реальними наслідками попереднього року), ми читаємо, що на 1974 рік група Б повинна зрости на 4,5%, а група А — на 6,3%. Знову нічого не вийшло. Молох знову виявився сильнішим.

Таким чином можна сказати, що там, де унедійснюється всяка економічна конкуренція, неминуче починається спонтанне і злякисне зростання групи А, продукції засобів продукції. Сталін, почавши форсовану індустріялізацію в 1928 році, прискорив цей процес, випустив джина з пляшки.

Серед марксистів, які критикують режим в СРСР, існує погляд, що процес продукції заради продукції є клясовою метою бюрократії, служить зміцненню її влади. Така концепція здається щонайменше поверховою. Розуміється, бюрократія зацікавлена в

збереженні і зміцненні своєї влади, але безконечне продовження швидшого зростання групи А коштом життєвого рівня народу й утиску елементарних політичних свобод далєбі не сприяє зміцненню влади бюрократії, і вона не може цього не розуміти.

І останнє зауваження. Може виникнути питання, чому наявність різноманітних перманентних втрат не призводить взагалі до занепаду індустрії? Але тут треба не забувати, що радянська система не існує у вакуумі, що лишається конкуренція, передусім політична, з зовнішнім світом. Отже, лишається потреба розвивати науку, щоб не відстати від світу, звідси ж виникає konieczність розвивати й нові види продукції й виробів, підтримувати й намагатися улiпшувати життєвий рівень і, нарешті, розвивати нові види озброєнь, що коштує, як відомо, не дешево. І ця конкуренція з зовнішнім світом не дає можливості піти ентропійним шляхом скорочення продукції взагалі, повернення до кам'яного віку. Доводиться розвивати економіку, що, за наявності перманентних втрат і їх зростання з зростанням промисловости, і призводить до злякiсного, домінантного зростання промисловости засобів продукції. А промисловість засобів споживання і сфера обслуговування стають при цьому ніби примусовим асортиментом, ще однією перешкодою.

Якби керівники країни мали в якості підданих механічних робіт, вони звичайно поспішили б позбутися цієї перешкоди. А якби не було зовнішнього світу, можна було б і взагалі позбутися будь-якої продукції, залишивши саме керівництво! І тим самим позбутися усіх проклятих проблем, що вже півстоліття мучать керівників країни.

Між іншим це дуже добре зрозумів і показав один далекий від політекономії, але великого таланту й чесности поет — Олександр Твардовський у поемі *Тьоркін на тому світі*. Потрапивши на той "наш" світ, тобто в соціалістичне пекло, Тьоркін з подивом бачить, що там усі "від малого до великого" лише керують.

— Як же так — без виробництва, щоб саме лиш керівництво? — здивувався Тьоркін і дістав відповідь: "В тому, брате, й суть питання, що темна для простаків. Тут ні оранки, ні косовиці, ні верстатів. Нам усе це заважало б — вугіль, сталь, зерно, отари".

Сьогодні, коли радянським керівникам доводиться купувати на Заході, у "капіталістичному пеклі", і зерно, і товари, і верстати, і цілі заводи, і гроші позичати, щоб продовжувати форсований розвиток важкої промисловости, згинаючися все нижче під тягарем проблем, що дедалі зростають, слова з поеми Твардовського звучать особливо яскраво. Дійсно, як усе було б добре і просто, якби "ні оранки, ні косовиці, ні верстатів..."

Наведу тут один конкретний приклад з життя, щоб показати у втіленні головне зачароване коло держкапіталізму.

У середині 60-их років я працював кореспондентом (від *Известий*) на будівництві Череповецького гідровузла Волго-Балтицького каналу. За рік до мого приїзду туди на будівництві цілковито оновлено парк вантажних машин. І ось за цей рік близько 70% машин уже повнотою вийшло з ладу!

Причини: машини були неякісні, недовговічні в багатьох вузлах; ще гірші були дороги: майже без покриття, болото до осей, і взимку і влітку — величезні баюри; і, нарешті, безжалісне ставлення шоферів, які й самі жили в жахливих умовах (про ці умови розповім далі) і весь час утікали з будови. Плинність усіх кадрів на будівництві доходила до 50% на рік! (Між іншим, типовий відсоток для будівництва). "Машини ходять по руках!" — нарікало начальство. Не було можливості встановити будь-яку відповідальність.

У результаті до центру летять панічні телеграми: бракує машин, будова каналу під загрозою!

А канал потрібен передусім для ефективного постачання важкої промисловости сировиною. Якщо заводи і будови зупиняться, тоді вже всьому кінець — революція! От і доводиться кидати засоби в першу чергу на виробництво засобів продукції. Люди, дороги, обслуговування побуту, так зване облаштування — можуть почекати. І люди чекають або тиняються по країні в пошуках придатніших умов праці. Але працюють усе гірше й гірше. А то й страйкують чи навіть бунтуються.

— Розледачи народ! — скриплять зубами начальники. — Час Сталіна будити!

— Потрібна дисциплінація всієї країни, — сказав один молодий директор, перефразовуючи тезу Леніна про електрифікацію всієї країни.

— Так, похмурий був час за Сталіна, — сказав мені начальник будівництва Волго-Балтицького каналу тов. Хмельницький, — але будували ми тоді відмінно! Не було жодних проблем з кадрами. Потрібні мені були фахівці — я давав рознарядку в МВД і діставав усе що треба, без затримки.

Поясню: в основному ці "кадри" з МВД надходили у вигляді "зеків" — в'язнів. І, розуміється, нікуди не втікали, хібащо на той світ.

Такий приблизно весь цикл і всі тенденції. Хто думає, що тут, у Радянському Союзі, щось змінилося, хай погортає радянські газети і спеціальні журнали. Щоб дати людям віддушину у вигляді критики "окремих хиб" і "тимчасових труднощів", цензура іноді пропускає описи подібних фактів обтічними, розуміється,

словами. З моєї тодішньої статті в *Известиях* "Шторм у сухому водозборі" (20. 3. 1963) описаний вище факт викинули, як і низку інших подібних фактів, а головне — викинули докладний опис умов праці і життя будівників.

■
Сталіна часто вважають зовсім нерозумною людиною, а він, можливо, був не такий уже й дурний. У своєму останньому виступі на XIX з'їзді КПРС він кинув дивовижні слова: "Закони економіки не підвладні волі людей". І до цього висновку дійшла людина, яка все життя покладалася лише на свою волю! Але йому годі було зрозуміти, що економіка доти і тому не підвладна волі людей, доки вона є "базою" суспільного устрою, а не основоположних потреб людини, доки суспільство лишається "єдиною конторою і фабрикою"... "з рівною оплатою за рівну *кількість* праці" (Ленін). Отож, лише з аналізу економічного механізму радянського режиму можна вивести й обґрунтувати всі його "потреби" і "невмолиму логіку" безперервного посилення визиску людей і природи, а звідси й збереження й посилення системи гноблення і, нарешті, конечність завоювань, імперіялізму для висмокування якісних соків з підпорядкованих країн.

Так що суть Амальрикових етапів розвитку режиму міститься, на наш погляд, у тому, що на "інтернаціональному" етапі відбувається неминуче становлення режиму держкапіталізму, на "національному" — пограбування власної країни і народу, а на "воєнно-імперському" — пограбування чужих країн і народів (при цьому останній етап влучніше було б назвати "інтернаціональним", а перший точніше — "революційним")

При допомозі воєнних репарацій, демонтажу німецьких заводів й експлуатації розвинених країн Східної Європи радянському Молохові довгий час вдавалося гамувати свій голод на "якісні соки". Східня Європа постачала СРСР не лише товари для населення, але ще в більших кількостях устаткування для заводів, яке спочатку було сучасне і якісне. Одначе, поступово, мірою "соціалізації" промисловости тих країн, їх продукція почала все більше відставати від передового рівня і якості. Та й після вибухів там обурення Східню Європу вже не можна так одверто експлуатувати, як раніше. Але Молох росте далі і зростають його апетити.

І доки достатньо велика воєнна міць і єдність Заходу й існує загроза зі Сходу, СРСР змушений іти на торгівлю з Заходом. Коли не можна відняти — доводиться купувати. Але США й Японія — не гумові бальони для радянського газу й сировини, і ні за якої поблажливости вони не зможуть "наситити" радянську індустрію. Не кажучи вже про 230 мільйонів населення. І радянський Молох,

не дуже покладаючися на жалісливих годівників, поволі продовжує гострити зуби.

За останні роки, наприклад, в СРСР помітно посилено мілітаристичне виховання населення, особливо дітей і юнацтва: "воєнно-патріотичне виховання". У дитячих крамницях з'явилося більше воєнних іграшок (їх більше в радянських крамницях, ніж у західніх, у цьому я сам переконався). При тому треба врахувати, що вони появились не в результаті сліпої конкуренції, а наслідком продуманого рішення партії й уряду!

Але іграшки — це ще іграшки. Та коли дітям дають танки на пружині, то підліткам — справжні. Для них, починаючи з 10-12 років, почали влаштовувати під виглядом піонерських ігор справжні воєнні маневри. Військова форма, військова дисципліна, офіцери на чолі загонів, автомати, імітація атомових вибухів і поперед дітей, що йдуть у наступ, танки з військових частин. Крім цих ігор, улаштовуються і воєнізовані походи "дорогами бойової слави батьків", які закінчуються в Москві на Красній площі клятвою вірності режимові і словами готовости "виконати кожне завдання партії й уряду"!

Усьому населенню поволі удобвують у голову думку про можливість атомової й бактеріологічної війни, яка хоч і буде, звичайно, дуже важкою, але "в її вогні загине не світ, а імперіялізм, якщо він спробує розв'язати нову війну". На підприємствах без зайвого галасу уже функціонують загони протиповітряної оборони, вивішують відповідні наочні приладдя, а на провінції влаштовують час від часу учбові атомові тривоги. Нарешті, уже влаштовано прихований облік жінок, дітей і старих на випадок евакуації з великих міст, аж до розподілу за місцями евакуації (мою дружину і сина теж устигли переписати до нашого виїзду з "табору миру і соціалізму"). Таке справжнє обличчя режиму.

Правда, можуть заперечити, що воєнні приготування спровоковані Китаєм. Але готування до атомової війни? Та й взагалі неминучість воєнної сутички СРСР з Китаєм дуже сумнівна, якщо думати тверезо.

Пощо СРСР Китай з його велетенським жебрацьким населенням і слабо розвиненою індустрією? СРСР потрібні розвинені країни, потрібна Європа. Для початку, скажімо, Румунія й Югославія (крім промисловости, вихід до Середземного моря, кордон з Італією!).

По смерті Мао і приході до царювання в СРСР ще одвертіших неосталіністів (сварка з Китаєм — одне з їх обвинувачень посталініському режимові) замирення Москви з Пекіном може стати цілком реальною справою.

Деякі люди вважають, що надмірні видатки на воєнні потреби є головною причиною всіх, принаймні економічних нещасть Радянського Союзу. Її офіційна пропаганда, зауважмо, активно не спростовує подібних "вигадок"! А в посередній формі їх підтримує, кажучи про "підступи імперіялістів, розпалювачів війни", які, мовляв, змушують СРСР тримати порох сухим і кріпити оборону. Не визнавати ж власну гнилизну!

Але й згідно з закритими доповідями радянських економістів (та ж таки доповідь інституту Аганбегяна) і розрахунками західних економістів максимальні воєнні видатки (включаючи посередні: працю цивільної промисловости на воєнні потреби) — не перевищують 25% річного бюджету СРСР. Це, звичайно, дуже багато для мирного часу, але воно не визначає всіх проблем і "труднощів" радянської економіки.

А головне, як ми вже говорили, більша частина воєнних зусиль пояснюється зворотною дією головних вад радянської системи, принаймні у другій половині нашого віку.

Коли не можна взяти "золотом", доводиться брати "молотом"! Велика країна, що володіє колоніями, при слабкій економіці мусить мати сильну армію. З неросійських республік і східноєвропейських сателітів доводиться випомповувати дешевим коштом устаткування й товари, стримуючи зростання їх життєвого рівня. Отже, треба тримати там військо. І в самій Росії потрібно тримати військо з тих самих причин. І нарешті, на велетенських кордонах скільки треба тримати війська і техніки, щоб люди не втікали і не постачали самі себе контрабандою з-за кордону. Ну і, розуміється, в недемократичних умовах кожна велика й сильна організація спонтанно прагне до поширення поверх потреби.

Але, між іншим, у кінці 50-их — на початку 60-их років Хрущов значно скоротив видатки на армію і звичайне озброєння. І характеристичне, що преса не подавала загальних чисел. Проривалися лише окремі повідомлення про ліквідацію надводної флотії, про непотрібність танків (промова Хрущова), про перехід великої кількості військових на пенсію.

Але все це, як відомо, не підсилює і, головне, не оздоровило економіку країни. І армія врешті-решт допомогла "скоротити" самого Хрущова і знову почала розростатися.

Що ж стосується великих видатків на утримання так званих "друзів" за кордоном — соціалістичних країн й інших, то, на мій погляд, це вже цілковито справа "підпільної" радянської пропаганди, служби чуток КГБ.

Видатки радянська казна має лише доти, доки "друзі" не потрапляють у кишеню. Після цього починаються прибутки! Чеські, польські, угорські газети і державні діячі одверто говорили

про це у роки криз і відносної свободи. Звичайно, тут трапляються часто зриви, як було з Індонезією чи тепер з арабськими "друзями", але з своєї журналістичної десятилітньої праці в промисловості я виніс тверде переконання, що прибутки від тих самих східноєвропейських соціалістичних країн перевищують усі закордонні видатки: так багато устаткування одержує Радянський Союз із Східної Європи (й уран з ЧССР!). Не кажучи вже про те, що Східня Європа дослівно одягає й обуває міське населення СРСР, вирівнюючи німець радянської легкої промисловости. Звичайно, ні в кого з нас немає точних даних. Але хоч і який був би справжній балянс допомоги й поборів, однак шовіністичне роздратування проти друзів-дармоїдів уже відограло свою добру службу для радянських вождів, коли треба було підкоряти Угорщину й Чехо-Словаччину.

Останнє важливе питання: чому радянське керівництво не може здійснити економічних реформ, бодай таких, що пом'якшують становище, на подобу тих, що запроваджуються в Угорщині, Німецькій Демократичній Республіці чи в Польщі?

В СРСР, як відомо, не раз намагалися запроваджувати подібні реформи, але вони, на мій погляд, не давали наслідків з двох в основному причин. Перша полягає в значно більшій, ніж у Східній Європі, втраті звичок сумлінної праці, у більшій утомі і в невірі в будь-які здібності і щирість керівників. Друга — у значно більших економічних диспропорціях. Від 70% до 80% (за різними підрахунками) радянської промисловости належить до групи А. І цей раковий нарід, усмоктуючи в себе левину частину бюджету і нових кадрів, не залишає радянському керівництву жодних серйозних можливостей для маневрування. Для реформ завжди потрібні вільні засоби і вільні руки.

Наявність потворних диспропорцій у народному господарстві являє собою, либонь, один з найзгубніших результатів режиму.

Становище в СРСР таке, на мій погляд, що змінити його можуть лише кардинальні реформи, і не лише економічні, але й політичні. У ділянці економіки ці реформи повинні бути спрямовані на ліквідацію диспропорцій і нерентабельности промисловости, передусім у групі А. Але такі реформи означають потребу і вимагають нового ладу.

На закінчення хочу додати одне "компромісне" уточнення. Радянський режим, при всіх його страшних і *шорстких* параметрах не можна зарахувати до числа дуже агресивних тоталітарних режимів лише за одним параметром, пов'язаним з націо-

нально-історичними особливостями російського народу: з відносною недисциплінованістю росіян.

Росіяни — не німці, не японці і навіть не китайці. І тому радянському режимові з погляду організаційного завжди було далеко, наприклад, до нацистської Німеччини і фашистської Японії. Але як замислитися, то ця слабкість радянського режиму, його повсякчасна розхитаність, а звідси й боягузливість, роблять його по суті лише живучішим і небезпечнішим. Він пильно маскується ("ізми, "боротьба за мир"), не наривається, вичікує, діє потайки, при нагоді хапаючи те, що "погано лежить". Він скоріше нагадає шакала, ніж вовка. Але "вовки" вже давно вигинули через свою сміливість, а "шакал", щось прихопивши й проковтнувши, живе, начепивши овечу шкуру. І, мабуть, не дуже обурюється, коли у світі ширяться чутки, що він зістарівся.

Характер Сталіна у найвищій мірі втілював у собі ці шакалові риси. Пригадаймо, "вовки" роздирали Європу. Японія не побоялася напасти на США. А Сталін усюди боязко і підло підбирав те, що лишалося.

Мірою послаблення воєнної моці і єдності Заходу та посилення його залежності від СРСР радянські правителі можуть наважитися на новий шантаж і нові авантури. Надання більших кредитів і перебудова західної промисловости на радянську сировину збільшує саме залежність Заходу від СРСР. Радянський Союз, на відміну, наприклад, від арабських країн, що ризикнули на нафтовий шантаж, має все таки достатньо розвинену промисловість і техніку, щоб обійтися в критичну мить без західніх достав і копіювати устаткування, раніше доставлене західніми країнами.

Чим більше режим невільничий,
тим він сильніше законсервований.

Андрій Сахаров

За останні роки серед дисидентів у Радянському Союзі і особливо на еміграції поширилося переконання, що радянський режим постарів і втратив здібність виявляти себе як тоталітарний і репресивний режим.

Уперше, здається, у друкованій формі це переконання висловив Андрій Амальрик у своїй знаменитій праці *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?* Багато дисидентів тоді занадто далеко екстраполювали свою тимчасову "безкарність" і намагалися підбадьорити один одного і нерішучих людей.

Але йшли роки, а визвольний рух не наростав, навпаки, глух під ударами "постарілої" влади. І поступово в умах утомлених і розчарованих людей укорінилося ще сумніше переконання, що постарілий режим далі живий і здоровий лише тому, що в чомусь істотному влаштує більшість радянських людей. Або іншими словами, ця більшість стала настільки рабською з природи, що рабське становище, в якому вона перебуває, по-справжньому не обурює її.

Обидві ці тісно між собою пов'язані концепції, на мій погляд, являють собою дуже шкідливі, демобілізаційні міти. Які аргументи прибічників концепції "постаріння"?

"Склад партеліти, — пише Амальрик, — міняється шляхом добору найслухняніших і найвиконніших. Звикнувши беззастережно коритися і не перечити, вони (нові керівні кадри), діставши владу... зовсім не вміють нею користуватися, не вміють вигадати нічого нового".

Режим перейшов до оборони і зацікавлений лише в збереженні "статус кво": "Не чіпайте нас, і ми вас не чіпатимемо!" "Режим не хоче ні реставрувати сталінізм, ні переслідувати інтелігенцію, ні подавати 'братерську допомогу', тим, хто її не просить... Режим старіє і вже не може придушувати все і вся з попередньою силою і завзяттям" (А. Амальрик).

Докази ці перш за все вражають відсутністю ретроспективного погляду на історію радянського режиму і врахування фактів останнього часу, що характеристичне для пристрасного, некритичного мислення, коли бажане береться за дійсне.

Адже майже всі риси і властивості, приписувані режимові сьогодні, були властиві йому й у минулому. Риси ці більшою чи меншою мірою прикметні для всіх тоталітарних режимів.

Розвиток, трансформація (у будь-який бік) — завжди наслідок якоїсь боротьби, "боротьби протилежностей", незалежних сил, шарів, клас. А найважливішою особливістю тоталітарних режимів якраз і є придушення незалежності всіх шарів суспільства, їх вільного функціонування і боротьби за свої інтереси. За тоталітарного державного капіталізму це придушення досягає межі, так що в результаті загальної націоналізації і централізації просто ліквідуються всі незалежні від держави шари й організації. Режим уже зовсім втрачає здібність до будь-якого розвитку, навіть ... до старіння! Після короткої молодости надходить вічне *закостеніння*. Як у молекул при абсолютному нулі, так і в людей лишається лише один останній ступінь свободи: обертатися навколо власної осі. А у режиму в цілому — коливатися в жорстокості тиранії.

Дивно, що цього не розуміють навіть філософічно освічені люди, прогнозуючи можливий розвиток держкапіталізму за

прикладом розвитку суспільства приватного капіталу, що зберігає незалежні сили і кляси.

Якщо вже називати нинішній радянський режим постарілим, то старість ця опанувала його вже давно, приміром, з 1925 року, початку ліквідації НЕПу, максимум з 1929 року, з ліквідації останньої незалежної від держави кляси — одноосібного селянства.

Нові кадри не вміють користуватися владою? А, можливо, вони почали користуватися нею "розумніше"? Узяти хоча б приклад 1968 року. У влади вистачило рішучості окупувати Чехо-Словаччину, а потім вистачило витримки і хитрости без зайвих ексцесів і крові додати, дотиснути чехів і словаків. Чи вистачило б такої витримки за Сталіна? Сумніваюся.

Не вміють вигадати нічого нового? А коли, після Леніна, вони уміли вигадати щонебудь розумне, нове, крім насильства, демагогії чи поверхових напівреформ? Слова ж Амальрика про те, що "режим не хоче ні реставрувати сталінізм, ні переслідувати інтелігенцію, ні подавати 'братерську допомогу' тим, хто її не просить...", сьогодні вже просто не можна сприймати інакше, як з гіркою посмішкою.

Режим не може придушувати все і вся з попередньою силою і завзяттям? Але й від "завзяття" не лишилося вже нічого після тридцятого року, а що стосується сили придушення, то велике питання: чи зміцнювала режим надзвичайна сила сталінського терору, чи більше ослаблювала і паралізувала страхом? Хіба історія початку війни з Німеччиною не дає однозначної відповіді на це питання?

Кажуть ще, що пропала віра в ідеологію. Пропала, але знову ж хіба лише недавно? А не за тих таки тридцятих років? Та чи така вже й потрібна щира віра в ідеологію тоталітарному режимові? А, можливо, вона на шкоду йому? Люди з вірою в щось не на все ще здібні. Вони схильні оцінювати, чи відповідають накази зверху догматам їх віри. А тоталітарному режимові потрібні люди, що не думають, на все готові. Потрібна не ідеологія, а *ідеологічні рефлекс*и, з допомогою яких, вилучаючи свідомість, можна психологічно посилювати покору. Чи не тому Сталін і знищив усіх старих більшовиків, що вони ще зберігали віру в ідеологію? Приклад щирих марксистів, таких, як Григоренко, Костерін, Яхимович, Плющ, дає добру ілюстрацію до сказаного вище.

Безпідставними виявилися й аргументи про процес саморуйнування зверху "моноліту влади". Процес цей дійсно почався по смерті Сталіна наслідком чисто людської втоми "верхів" від вічного тваринного страху за свою голову. Але страх цей, як і можна було сподіватися, скоро був забутий і поступився місцем спільному страхові за свою спільну владу. Нарешті, що стосується

економічних труднощів, то й вони не новина в радянській імперії, як і залежність від капіталістичних країн. Приклад — залежність від Німеччини в тридцятих роках. І за нинішнього кількісного розвитку радянської індустрії, як ми про це вже говорили, у залежності в результаті відпруження скоріше опиняться західні країни, ніж Радянський Союз.

Хочу лише уточнити, що мову я веду весь час про дієздатність механізму, машини режиму, як і прихильники концепції постаріння. Про послаблення режиму, на мій погляд, можна говорити, лише враховуючи, що суспільство, люди, починають явно втомлюватися і не витримувати покладеного на них тягара. Але це — принципово інша трактовка становища, ніж твердження, що машина режиму сама з себе постаріла, зносилася нанівець, і якщо продовжує далі працювати і панувати, то лише, мовляв, тому, що, навпаки, задовольє закростенілий у рабстві народ.*

Треба мати на увазі і наступне. Держава завжди прагне до поширення і зміцнення своєї влади над суспільством. У капіталістичному світі це прагнення врятувало суспільство від гострих криз, сприяло зміцненню правопорядку, а тепер, між іншим, уже починає загрожувати тим таки закростенінням. Але в капіталістичному суспільстві і далі залишаються потужні незалежні і протидіючі державі сили і класи.

А в Радянському Союзі процес посилення держави давно дійшов до крайньої межі. Кожна серйозна зміна режиму пов'язана тепер з конечністю послаблення і зменшення держапарату, тобто з процесом, що вимагає прикладання енергії, тиску. Але, як ми вже говорили, дуже трудно здійснювати такий тиск, коли не існує незалежних від держави клас, шарів і організацій.

Сумне, точніше — трагічне становище, але бути в полоні ілюзій — це гірше. Проповідуючи сьогодні концепції постаріння (і додаючи висновок про примирення народу з режимом), ми ще більше демобілізуємо громадську думку Заходу і сприяємо занепадові зацікавлення і співчуття до нашого визвольного, демократичного руху.

---

*Люди Заходу не можуть зрозуміти: звичайно ослаблення престижу призводить і до ослаблення влади. За демократії така залежність безперервна і пряма, за диктатур — уже треба вводити коефіцієнт ослаблення і запізнення цієї залежності, а за тоталітарного режиму держкапіталізму ця залежність *міняє знак*: апарат влади настільки незалежний і відіольований, настільки ієрархічний, що падіння престижу викликає лише його згуртування і посилення жорстокости.

ЮГОСЛАВІЯ: ЕРА ТІТА НАБЛИЖАЄТЬСЯ ДО КІНЦЯ (I)

Слободан Станковіч

САМОУПРАВА

Загребський щоденник *Веснік* (1 лютого ц. р.) умістив інтерв'ю президента Югославії Тіта, яке він дав Дарі Янековіч, одному з видавців цієї газети. Інтерв'ю можна розглядати як своєрідний заповіт Тіта, який відзначив 25 травня ц. р. 84-ліття. Отже не дивно, що одним із найважливіших запитань було, що саме хоче сказати Тіто людям, які постійно запитують: "А що буде після Тіта?" Це запитання висувають не лише чужинці, але, говорила Дара Янековіч, "наш народ, як комуністи і патріоти, так і некомуністи". Тіто відповів, що й він чув "усякі нісенітниці стосовно проблеми, що буде в Югославії по мені". І підкреслив, що після його відходу з політичної сцени не зайдуть жодні істотні зміни, бо дев'ятичленне колективне керівництво виявилось "дуже дійовим". Державне колективне керівництво називається офіційно "Президентурою Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії" (СФРЮ), до якої входять по одному представники шістьох республік та двох автономних провінцій і Тіто.

Маємо повний респект до оптимізму літньої людини, особливо з уваги на незвичайно тяжку ситуацію Югославії. Сподівання Тіта мали б заспокоїти народи Югославії, що їм не загрожують якісь удари чи заколоти. Бо якщо хтось у світі прагне справжнього і тривалого миру, то передусім народи Югославії. Адже їхня країна була жакливо зруйнована під час другої світової війни, і вони нічого так не бажать, як саме миру. З другого боку, було б нечесно твердити, що югославські комуністичні керівники також не бажать миру, хоча з інших спонук. Їхні міркування є цілком прості: у світі, в якому не було б жодного напруження між двома силовими бльоками, Югославію, в якій панує окремий тип комунізму, правдоподібно обидві сторони залишили б у спокої, так що тривалість титівського режиму була б забезпечена на

Слободан Станковіч — вільний журналіст сербської національності, визнаний знавець балканських справ. Досі друкувався в *Українському самостійнику*. — Редакція.

десятки років. Але тоді як "капіталістичні" потуги Заходу визнали настанову югославських комуністичних керівників, не зважаючи на те, що вони одверто проповідують "поступовий занепад декадентного західнього суспільства", їхні партійні товариші в підрадянському бльоці вперто відмовляються толерувати окреме становище Тіта і його комуністичну державу "між бльоками". Вони висунули Тітові наступну альтернативу: або повністю підпорядкуватися комуністичній імперії, або перестати твердити, що він є комуністом, додаючи до цього пораду, що для нього було б набагато зручніше проголосити себе соціал-демократом, як це зробив Мілован Джілас. Пригадаємо, що Джілас сказав кілька років тому, що немає єдиного типу комунізму, і байдуже наскільки він є подібний до інших типів, бо в кожному окремому випадку він стане націонал-комунізмом. Окрім того, щоб утримати себе взагалі, він мусить стати національним. Здається, що це усвідомили собі навіть французькі комуністичні керівники. Вони вже знають, за висловом Джіласа, що сталінізм був сумішшю особистої комуністичної диктатури і мілітарного імперіялізму. Влада Тіта має характер лише особистої комуністичної диктатури. Як виглядає ця диктатура?

ОДНОПАРТІЙНА ВЛАДА І БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА

У згаданому інтерв'ю Тітова оцінка системи, встановленої в Югославії, не є принадна. Вражає, що президент Югославії бачить більш оптимістично те, що буде після його відходу, ніж те, що діється тепер в Югославії. Він назвав цілий ряд слабостей як всередині партії, так і поза нею і висловив незадоволення тим, що здобуто до цього часу, бо "в Союзі комуністів і досі є багато таких, про кого годі сказати, чи вони загалом комуністи і чи їм місце в організації"; "у партії значно ослаблена дисципліна, а постанови, схвалені на 10 з'їзді Союзу комуністів Югославії в травні 1974 року, здійснюються дуже помалу або ними зовсім нехтують". Тому твердження Тіта, що "нічого не зміниться", коли він зійде зі сцени, суперечить його оптимізму щодо майбутнього. Якщо йому, що має величезний авторитет, не вдалося позбутися всяких помилок і хиб за життя, то як він може очікувати покращення становища по смерті? А треба усвідомити, що всі хиби будуть зростати і посилюватися, коли не стане Тіта. У такому випадку всяке "колективне керівництво", хоча ефективно під командою Тіта, напевно матиме великі труднощі без нього. Вистачає нагадати ситуацію в Москві по смерті Сталіна, щоб усвідомити собі, що наступники є звичайно примушені робити речі, про які навіть не снилось їхньому "великому вождеві". І сталося так, що Сталіна викинено з кремлівського мавзолею. Де буде гріб Тіта за кілька років по його смерті, ніхто не зможе

сказати. Доля певних ересей у комунізмі залежить не лише від терпимости Москви, але й великою мірою від національних можливостей. Націонал-комунізм, знову ж на думку Джіласа, є сам у собі суперечливий. Його природа така сама, як і радянського комунізму, але він прагне відокремитись у щось власне, національне. По суті націонал-комунізм є комунізмом у призерку. Основною ідеєю комунізму є ідея соціальної рівности, зокрема зміна політичного ладу і збереження націй. Ось тут натрапляємо безпосередньо на суттєву проблему Югославії, тобто національне питання.

Що означає "збереження націй" у багатонаціональній державі? Радянські керівники твердять, що нібито існує вже "радянський народ", нісенітниця, в яку вони самі не вірять. Але вони вважають, що таким чином легше підкорювати неросійські народи в Радянському Союзі. Також у Югославії були подібні уявлення і прагнення, але нині годі говорити вже про сербів як про "старшого брата", а також і про творення "югославської нації" ніхто не думає поважно. Під час останнього перепису населення (у березні 1971) з 20,523 млн мешканців тільки 273 тисячі визначили себе "югославами". Комуністична партія Югославії (від листопада 1952 Союз комуністів Югославії — СКЮ) дійшла до влади з програмою створити "югославську націю", дати суспільству таку югославську національну свідомість, яка розвинулася в партії, найперше в підпільній боротьбі між двома світовими війнами (1918 - 41), пізніше в кітлі громадянської війни (1941- 45). Але замість того, щоб партія накинула суспільству югославську свідомість, вийшло навпаки, і постали національні комуністичні партії, зокрема в 60-их роках, і колишня суцільна комуністична партія стала федерацією окремих національних партій у Югославії.

У цьому сенсі між 1966 (коли усунено шефа таємної поліції Олександра Ранковіча) і груднем 1971 (коли також усунено верховних хорватських партійних і державних керівників, але з протилежних причин) Югославія потайки повернулася до багатопартійної системи у варіанті фактичної ідентифікації між партіями і народами. Місяць після чистки в Хорватії Джілас писав у газеті *Ле Монд* (8 січня 1972) таке: події в Югославії показують, що національне питання в багатонаціональній державі може бути доцільно вирішене в рамках особливої політичної і соціальної структури тільки для певного періоду. Всяка зміна соціального і політичного ладу — зміна взаємин між народами. І навпаки: народи, що змінюються в своїх прагненнях і потенціалах, впливають на зміну систем, Це якраз сталося в Югославії.

Щоб могли вижити, партія в Югославії міняла свою тактику: в деякі періоди вона пропонувала (і здійснювала) децентралізацію і

лібералізацію, в інші — твердо притримувалася централізаційного стилю. Це змагання і хитання між двох сил створило картину "об'єднаної Югославії" з "об'єднаною партією", але насправді ні держава, ні партія не були з'єднані так, щоб зберігати себе без режиму твердої руки. Партія по суті становить лише збірний пункт на випадок зовнішньої загрози (наприклад, з боку Радянського Союзу), але вона вже дуже далеко від монолітної організації 1948 року, тобто до конфлікту Тіта з Сталіном, і вона тим більше втратить інтегруючу силу, коли не стане харизми Тіта. Тому югославські керівники наполегливо використовують харизму Тіта, заки він живе. Відколи югославське суспільство розвивається всупереч поглядам і бажанням комуністів, щораз більшу вагу має особистий авторитет Тіта, тобто "культ особи". Це позначається і в інтерв'ю Тіта для *Весніка* 1 лютого ц. р.

ПОШУКИ ЗА КОЗЛОМ ВІДПУЩЕННЯ

На думку Тіта, "СКЮ мав тільки невеликі успіхи в досягненні певних речей і в зрушуванні процесів". Це є причиною, чому "енергійніші зусилля" стоять перед нами, зокрема проти "бюрократичних сил у партії", хоча, — говорив Тіто, — "СКЮ не може одним заходом, як за помахом чародійної палички, усунути і замінити таких людей". "Треба впертої праці і великої наполегливості, бо мусимо вважати, щоб не вилити дитини з брудною водою". "Не буде пощади для тих, котрі свідомо робили помилки; такі люди будуть або усунені з партії, або піддані іншим карам". Нагадуючи, що він і його колеги послуговувалися "гуманними методами", Тіто говорив, що "не буде діятися кривди чесним людям, добрим комуністам і тим, що можуть стати добрими комуністами, але вороги будуть суворо покарані". Люди, яких усунено з партії за "некоректним обвинуваченням", після поновного розгляду справи будуть поновлені в членстві, і їх реабілітація мусить відбуватися набагато швидше, ніж це було досі.

Іншу важливу боротьбу треба вести проти господарських злочинів. Співрозмовниця нагадала Тітові, що народ у Югославії співає "Товаришу Тіто, напиши ще один лист, бо навіть люди, які давніше не крали, тепер крадуть" (посилання на лист Тіта, висланий усім членам партії в жовтні 1972, в якому він закликав до боротьби з господарськими злочинами). Тіто заповів "застосувати нові заходи", але наголошував при тому, що треба робити різницю як щодо осіб, так і груп: "Ми мусимо знати, як ці люди дійшли до своєї власності, бо не можемо ставити всіх у ту саму категорію. Не можемо трактувати однаково тих, хто твердою працею спромігся збудувати хату, ще й з допомогою своїх родин, і тих, хто раптово, фактично череш ніч, став спроможний збудувати

собі віллу, не зважаючи на те, що не мають інших прибутків, як, скажімо, одну чи дві зарплати; де і як вони придбали гроші?"

Співрозмовниця зауважила, що "ніхто не стане багатий з чесною праці". Але Тіто поправив її, називаючи югославських робітників у Західній Німеччині, де вони дістають кращу зарплату, яка дає їм можливість будувати власні хати". "Цих людей можна вважати багатими, але їхній успіх зумовлений фактом, що там умови праці кращі, ніж у нашій країні, і вони мають право диспонувати своїм заробітком". Не зважаючи на це зауваження Тіта, що можна стати в Югославії заможним "чесною працею", співрозмовниця правила далі: "Товаришу Тіто, я вже говорила, що в партії є дуже мало людей, що збагатилися". Тіто відповів: "Так, але треба мати також на увазі деякі речі. Наприклад, деякі особи із СКЮ мають посади з доброю платнею або пішли в дипломатичну службу за кордон. Дехто передав майно родичам — землю або хату. Родичі продали цю власність і можуть з грішми щось швидко зробити, наприклад, збудувати віллу чи щось подібне. Треба робити різницю між такими людьми і такими, що збагатилися крочкотворством, торгівлею чи іншими заходами, купівлею і перепродажем і т. п., коротко — спекуляцією".

Тіто говорив, що "ми заарештували багато людей, і суди над тими, хто заподіяв величезної шкоди, обраховуваної на мільярди динарів, нашій зовнішній торгівлі, почнуться незабаром". Цих людей підтримують "зовнішні вороги", і тому ці суди матимуть господарський і політичний характер. Він назвав Слободана-Бата Тодоровіча, нібито власника тузень банків по всій Європі, який твердить, що його викрадено з Мюнхену, де він мав головну квартиру.

Здається, що Тіто шукає за козлом відпущення, винуватця за критичну господарську ситуацію в Югославії. Бож не партія і бездарні функціонери є винуваті за погіршення політичної і господарської ситуації, а нібито особи, зайняті в ділянці зовнішньої торгівлі. Насправді, це не люди поза партією, яких треба притягнути до відповідальності, але радше багато таких, що їх в Югославії називають "неофіційні групи". Три з-поміж них є спеціально важливі: поперше, партійна бюрократія; подруге, економічні технократи; нарешті, середня кляса. Ця остання група виникла як результат розкладу партійної бюрократії, а друга (економічні технократи) становить суміш першої і третьої групи.

САМОУПРАВА І ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ

На відміну від французьких комуністів, що на останньому партійному з'їзді святочно відмовилися від ідеї диктатури пролетаріату (дехто думає, що це лише тактичний хід), в Югославії

зрівняно диктатуру пролетаріату з самоуправою. Рік тому один загребський щоденник писав, що "самоуправа, як форма диктатури пролетаріату, є перехідною фазою від капіталізму до Марксового союзу вільних продуцентів" (*Веснік*, 16-17 лютого 1975). Причину цього вбачають у тому, знову ж згідно з названою газетою, що "самоуправа під цю пору є побудована на власній базі, але якоюсь мірою містить у собі елементи буржуазного і соціалістичного соціального ладу". Саме через це радянські теоретики вважають тітівську соціалістичну систему "ревізійністичною", бож справжній термін "диктатура", так вони твердять, є протиставний термінові "самоуправа". Диктатуру можна здійснювати, згідно з радянським поглядом, тільки тоді, коли повністю буде респектована одноосібна влада (єдиноначальність), а це неможливе в системі самоуправи.

Югославці допускають (радше посередньо, ніж безпосередньо), що, з їхнього погляду, росіяни можуть мати рацію, але в Югославії застосовано зовсім відмінні вихідні пункти. Югославська теорія самоуправи твердить, що вона має дві функції: поперше, вона подумана як соціально-політичний інструмент на те, щоб уможливити робітникам формувати свою долю в змаганні проти всякої монополії влади; подруге, самоуправну систему треба трактувати як організаційну систему, скеровану на підтримку ефективності продукції на підприємствах, отже для допомоги господарському розвиткові взагалі. Югославські керівники визнають, що ці два аспекти все ще не є повністю засвоєні Союзом комуністів Югославії. Вони виправдують це тим, що досі ніде в світі немає моделю як саме будувати самоуправний соціалізм. Тому югославські комуністи, на підставі власного досвіду, ще не встановили конкретних завдань для всіх ступенів розвитку. Вони натрапляють на труднощі й проблеми, вирішення яких матиме велику вагу і довгу тривалість у розвитку самоуправи. Подібні справи легко вирішувати людям, які в своїх країнах, наприклад, у Радянському Союзі, ніяк не дозволяють робітникам вирішувати свою долю, бо там панує єдиноначальність. Тому вони клять собі з югославської системи, котра виявляється кращою і прихильнішою до робітників, ніж система в країнах підрадянського бльоку. Такою приблизно є югославська відповідь на радянські та інші обвинувачення.

Але ситуація в Югославії не є така проста, як хочуть її представити югославські лідери. Правда, югославські теорії самоуправи викликали поважні труднощі в деяких східноєвропейських країнах (особливо в 1950-их роках), але вони створили навіть більші труднощі, хоч іншого типу, в самій Югославії. Правда, там була дана можливість розвинути самоуправну систему, але "можливість ще не є дійсністю", як висловився нещодавно

давно один словінський соціолог. І якраз тому встановлення самоуправи ще не стало діючим соціальним фактором, хоч започатковано її 25 років тому. На це вплинули суб'єктивні й об'єктивні обставини. Дуже мало людей в Югославії вважає, що однопартійна влада є одною з найкращих систем. З їхніх зауважень щодо цього можна зробити висновок, що партія, хоч сама була ініціатором самоуправи, стала перешкодою для її справжнього розвитку. Це є внутрішньою суперечністю у взаєминах між партією і системою самоуправи: партія давніше намагалася втримати повну монополію в усіх сферах життя країни, пізніше вона створила демократичну установу, на противагу тисковій монополії.

ЧИ МОЖЛИВА СИЛЬНА ПАРТІЯ ПРИ САМОУПРАВНОМУ СОЦІЯЛІЗМІ?

Так названо дискусію круглого стола, що була організована нещодавно журналом *Огляди* у Спліті. У дискусії взяли участь 11 визначних хорватських марксистів, і їхні висновки в згущеному викладі опубліковано в београдському тижневику *Недільні інформаційні новини*. У вступній нотатці редакція тижневика наводить вислови двох передових партійних лідерів: Тігоміра Влашкаліча, голови сербського ЦК, і Юре Біліча, члена Виконавчого комітету югославського ЦК (Біліч є хорватом). Влашкаліч підкреслював, що, замість "партії твердої руки", є тепер "партія, сила якої полягає в соціальній основі". Тому партія "мусить бути виструнчена ідеологічно і політично". Біліч говорив, що для збереження "соціалістичної самоуправи" треба конче "сильного і з'єданого Союзу комуністів", і додав, що "в поточній фазі диктатури пролетаріату" тільки сильна партія може здійснити цю диктатуру "настільки демократичною, як це загалом можливе". Іншими словами, для того, щоб здійснити сильну самоуправну систему, треба мати сильну партію. Але це не означає, каже Біліч, як цього вимагають деякі особи, що "Союз комуністів прагне стати на позицію сили; це просто неможливе".

Така дискусія є гуманна, бо утотожнює диктатуру пролетаріату з демократією. Це означає, що партія була готова "дати" югославським робітникам повноваження робити рішення, але тільки за умови, що ці рішення вони робитимуть в узгодженні з задумами партійного керівництва. Таким чином система робітничої самоуправи має нахил перетворюватись на партійну (само)управу. Отже, постала ситуація, яку београдський тижневик *Економічна політика* представив так:

Робітниками та їхніми ухвалами (на підприємствах) маніпулюють на всілякі лади так, що керівні групи на під-

приємствах насправді "проводять у життя" свої рішення і політику керівництва. Звичайно учасники зборів (робітничих рад) поставлені перед доконаними фактами; на них тиснуть, щоб вони швидко ухвалювали рішення, підготовані заздалегідь, у сподіванні, що вони будуть схвалені. Бож матеріали представлені до дискусії є дуже складні, і більшість робітників почувають себе "нездібними" ухвалювати рішення про обговорювані проблеми.

ТЕХНОКРАТИ І ПАРТІЯ

Так звані технократи (більшість з них визначні члени партії й урядовці) становлять спеціальну керівну класу, яка послуговується системою робітничої самоуправи, як покришкою для свого монопольного становища. Отже, "в розподілі праці виникли дві групи: ті, що безпосередньо продукують засоби до життя (робітники), і ті, що керують, порядкують і вирішують усі важливі справи стосовно життя одиниць і громади в цілому (службовці управління)", як писав названий београдський тижневик.

Партійні керівники не задоволені з такої ситуації, бо, не зважаючи на те, що більшість "панівної класи" службовців (технократів) є членами партії, вони в більшості випадків не хочуть сліпо виконувати партійні розпорядження. І, з одного боку, вони послуговуються самоуправою, як покришкою для своїх монопольних становищ на різних підприємствах, а з другого — послуговуються своїм партійним членством, як покришкою для зловживання самоуправою. Узагальнюючи можна сказати, що вони становлять не конче "технократичну змову", як це деколи називають, а є радше продуктами економічної системи, що настала в Югославії під диктатурою одної партії. Бо натепер існує в країні лабіринт всіляких структур, інституцій, "спорідненостей", верств, "рівнів", дискусій, формалістичних ухвал і т. п. "Соціалістичне ринкове господарство" створило багато внутрішніх суперечностей і нерівностей в окремих підприємствах і галузях продукції. Існують різні форми республіканської і місцевої конкуренції та конфліктів, що часто вимагають арбітра. А хто ж має бути арбітром, як не партія? Тим часом і сама партія змінилася під впливом системи самоуправи.

Йосип Жупанов, професор Загребського університету, в книжці про самоуправу висловився так: "Щоб зробити систему колективних підприємців ефективнішою, робітники повинні поводитись як підприємці; з другого боку, щоб поводитись як підприємці, вони мусять мислити як підприємці, мусять засвоїти собі погляди підприємців". Але це є пункт, на якому партійні ідеологи входять у конфлікт із щоденною самоуправною практикою. Метою партії було звільнити прямих продуцентів не лише від тавра "наймита", але також від усіх інших "капіталістичних

обтяжень", включно з ідеями підприємства й особистої власності.

Проте, як ми бачимо, ці дві ідеї узаконено в Югославії. З одного боку, партія пропагує колективність як провідну ідею Маркса; з другого — робітників заохочують у самоуправній системі, щоб вони "мислили як підприємці", не зважаючи на те, чи їх називають "колективними підприємцями", чи ні. У висліді між цими двома протилежними ідеями триває постійний конфлікт: колективність, що відкидає незалежність підприємства і всяку соціальну нерівність, і самоуправа, що спирається на "соціалістичну ринкову економіку", яка відкидає однорідність і зрівняння ("уравніловку"), приписане згори. З одного боку, визнано повну автономію окремого підприємства, що в ринковій економіці провадить невіддільно до нерівності у визначенні прибутків і особистих доходів; з другого — робітники наполягають на тому, щоб були рівні винагороди і соціальне становище, намагаючись одночасно зберігати самоуправні права, які базуються саме на боротьбі проти рівності та уніформованости.

Тому югославські теоретики обертаються в зачарованому колі. Більшість із них виразно розходяться у своїх тлумаченнях: чим була "соціалістична революція" і чим мала б стати "самоуправа". Багато з них, одначе, погоджуються, що "соціалістична революція" в Югославії не дала робітникам того, чого вони очікували.

Що стосується "середньої класи", то в Югославії є понад 150 тисяч приватних ремісничих майстерень, в яких, крім власників, працює 50 тисяч найманих робітників. Деякі інші дані показують, що 85 тисяч "найманих робітників", офіційно зареєстрованих, були зайняті в приватному ремісничому секторі. Насправді це число є вдвічі або втричі вище, бо в будівництві, ремеслі і на приватних підприємствах у ділянці обслуг взагалі немає офіційного реєстру всіх працюючих. В Югославії є також верства людей (понад 300 тисяч), яку деякі югославські теоретики називають "люмпен-пролетаріатом". Це є домашні робітничі, сільські слуги й офіційно зареєстровані проститутки. Отже, понад 500 тисяч осіб живе з приватного заробітку. Якщо до цього додати понад 500 тисяч безробітних, а далі — понад один мільйон робітників, що працюють у західноєвропейських і заморських країнах, то можна уявити собі ситуацію, яку треба буде переборювати в Югославії, і які ускладнення можуть виникнути по смерті Тіта.

Це і національна проблема в Югославії (що буде темою наступної статті) становлять два найважливіші пункти, з яких треба розглядати майбутнє Югославії.

ВІД САМООБОРОНИ ДО НАСТУПУ

Анатоль Камінський

Серед усіх дотеперішніх означень і найменувань рухів опору на Україні і в усьому СРСР найбільш влучним треба вважати термін "самооборона". Змістово-програмово і методологічно він таки найкраще віддає суть і характер стосовних явищ, а зокрема це стосується українського суспільно-політичного і культурного відродження кінця 50-их і 60-их років. Залишаючи на боці питання про те, чи в даному випадку оборонна метода була першою і вона визначала первісно реформістський характер стосовних рухів, чи, навпаки, реформістське спрямування їхньої політики накреслювало оборонний характер протестних, загальнолегалістичних засобів і форм, фактом залишається, що і сама програмова політика і практика були в основному оборонними, а ще точніше — самооборонними. Обмежена у своєму антирежимному спрямуванні і засязі реформістська політика була пов'язана програмово (великою мірою) з наявною режимовою політикою і її формальним легалізмом; звідси й посилання на Леніна й інших класиків марксизму-ленінізму і конституційні та інші правові елементи радянської системи. Вони й визначали еволюційний характер боротьби, базованої на реальних можливостях і спробах добитися бодай певних коректур в існуючому режимі. Зрештою, сприяли цьому й певні прояви "еволюції" режиму чи й навіть "революції згори", які, до речі, за певний період панування Хрущова були настільки делекосяжні порівняно з сталінською дійсністю, що з ними теж пов'язувано великою мірою й дальші можливості для успіхів власної самооборони. Це — з одного боку. А з іншого — стан суспільної динаміки всієї громадськості був такий, що він також сприяв радше реформістсько-еволюційним формам боротьби. Ще довгі роки громадськість у своїй масі залишалася в інертній апатії з попереднього часу і не завжди встигала дотримувати кроку з новими наростаючими силами. Як коментував, наприклад, один з українських письменників з нагоди протесту 138 у 1968 році, цей документ мав би куди більший ефект, якби його було підписало принаймні 13 тисяч...

Так чи інакше політичний і легалістичний об'єктивізм на противагу до режимового політичного і легалістичного суб'єктивізму (але часто в посиланні на ті ж самі політично-правні джерела, що на них формально посилався й режим) — відігравав дуже поважну роль у розвитку самооборонної боротьби. На

практиці це довело до зудару двох політичних і правових свідомостей чи інакше — двох різних політологій і правосвідомостей.

У політичній площині це був зудар двох різних розумінь, концепцій та інтерпретацій радянської державности, демократії, національної політики, соціалізму, поодиноких елементів марксизму-ленінізму і т. д. У легалістичній — це був зудар двох правосвідомостей: нормальної, об'єктивної, загальнолюдської і гуманної — з офіційною, для якої правні терміни були лише ширмою для суб'єктивної, цинічно антиправної, злочинної практики.

У контексті цієї практики режим стосував і надалі свою політику утиску з допомогою рафіновано випрацьованих репресивних схем, які він прибирав у шати т. зв. соціалістичної легальности, хоч вона на ділі була запереченням всякої правості взагалі. Своєю чергою рухи опору, спираючися часто на ті самі правні джерела (конституцію, процесуальні кодекси, постанови партійних з'їздів тощо) не лише давали свою інтерпретацію цих правових норм, які заперечували офіційну "соціалістичну легальність" (точніше — нелегальність), але й опрацьовували свої антисхеми, як практичні засоби оборонного порядку проти режимової політики та її поліційних і судових репресій.

Обсяг цих антисхем самооборони був доволі широкий, хоч він далеко не охоплював всіх ділянок діяльності. Крім цього, ті антисхеми розвивалися в більшості стихійно й опрацьовувалися доволі повільно, часто випадково і завжди у відповідь на потреби, що їх накидав кожночасний тиск режиму. В організаційному аспекті це були різні форми "товариських" пов'язань і "неорганізованої організованості", які принаймні формально охороняли причетних перед закидами "антирадянської організації". А у випадках формальних найменувань стосовні групи чи організації базувалися на легалістичних нормах самого режиму і своєю програмою та діяльністю не суперечили існуючим писаним законам радянської держави, як це, наприклад, мало місце з "Українською робітничо-селянською спілкою" (УРСС). Винятками були "Український національний комітет" і "Український національний фронт", які діяли на чисто конспіративній базі, хоч і вони зверталися з "офіційними" листами до ЦК КПРС.

Інший приклад опозиційних антисхем — це опрацювання своєрідних практичних підручників і вказівок для поодиноких ситуацій, як от *Підручник психіатрії для дисидентів* В. Буковського і С. Глузмана та подібний "підручник" на те, як поводитися під час допитів, у слідстві і т. п.

Відоме теж, що свого часу, ще перед розгромом 1972 року, говорилося про опрацювання подібних антисхем і в інших

ділянках: засобів проти підслухування КГБ, вдосконалення способів копіювання і поширення самвидаву та інших технічних засобів, що їх мали розробити передусім фізики й інженери.

Не випадково "Всеросійський союз християнського оновлення народів" (ВСХОН) мав окремого референта безпеки (ним був Садо), що доводить усвідомлення потреби протиставляти кагебівським схемам — свої власні антисхеми.

Але в усіх нам відомих випадках, а зокрема в більшості їх, основним мотивом цих антисхем була самооборона, і звідси часто їхня односторонність, певна недорозвиненість, часте нехтування елементарними принципами безпеки та дотримання таємниць і відсутність ширшої цілеспрямованості і пляновості. А передусім брак елемента активного наступу. Треба припускати, що з часом дійшло б не лише до поширення й поглиблення самих антисхем та їхнього вдосконалення, але й до переходу в наступ з усіма похідними для нових форм боротьби. Цього, однак, не сталося, і удар режиму в 1972 році великою мірою зупинив навіть дотеперішній розвиток самооборони як руху.

Сьогодні ми є свідками закінчення певного періоду у розвитку рухів самооборони, які досягли своєрідного вершка у своїй діяльності в 60-их роках. З перспективи останніх кількох років можна вже сьогодні говорити про те, що однією з поважних слабостей цих рухів з методологічного погляду був не лише брак належного опрацювання отих антирежимних антисхем в усіх площинах їхньої діяльності, але й одностороння оборонність, яка не раз переходила поза межі і потреби самої тактики боротьби та надто в'язалася легалістичними мотивами.

Усвідомлення і переосмислення досвіду з минулого є дуже важливим для сучасних і майбутніх опозиційних рухів, тих, які вже нарастають, і тих, які будуть народжуватися в майбутньому.

Щобільше, якщо теперішня і майбутня фази боротьби мають бути кроком уперед і мають забезпечити максимальні передумови для успіху, тоді потрібно їм не лише опрацювання самих дефензивних антисхем, але й власних наступальних схем. Ідеться тут передусім про загальне цілеспрямовання методології боротьби, яка мусить бути не тільки оборонною, але й наступальною як у політичному, так і в практично-матеріальному і стратегічному розумінні. При тому тут не важливий ідеологічний профіль політики, бо він так чи інакше буде дуже різномірним і може посилатися на більш чи менш ревізійністичний марксизм-ленінізм, і націонал-комунізм, і соціалізм, і націоналізм і лібералізм. У даному випадку — з погляду методології — основним є наступальний характер самих форм боротьби у функційному поєднанні з такою ж стратегічно наступальною політикою.

До речі, це останнє заторкає безпосередньо питання допомоги і співдії еміграції по такій самій лінії, тобто йдеться про відповідні заходи наступального характеру на форумі різних державних і міжнародних інституцій.

Тут не місце, очевидно, перераховувати всі роди антисхем і наступальних схем, які мусять виходити з кожночасного стану радянської дійсності, але йдеться радше про загальний їхній характер і цілеспрямовання.

Цілеспрямовання, яке має вийти поза "бар'єр" оборонної методології і переставити боротьбу на наступ. Для цього мусить бути зломаний передусім сам міт всемогутності і безстрашності КГБ і влади і враження безкарності їхніх злочинів. Коротко, йдеться про перехід від психології оборони до психології наступу. Є це надзвичайно важливий елемент, конечний для перелому у психіці всього суспільства, що його можна dokonати лише за допомогою практичної наступальної акції. Справа в тому, що мобілізація народних мас — вже хоч би лише на їхню власну самооборону — є можлива тільки при наявності наступу, заініційованого такою чи іншою меншістю. Іншими словами, маси стануть лише тоді на власну оборону, коли вже є хтось, хто наступає на того, перед ким вони мають боронитися. Цей психологічний злам є також передумовою того, щоб у процесі поширення фронту боротьби сама верхівка побачила, що КГБ і терор, які є її підпорою в умовах суспільної апатії і застрашення, стають її обтяженням і небезпечним генератором щораз сильніших антирежимних настроїв в обставинах активної громадської постави суспільства. А в дальшому контексті боротьби це мусить довести до того, що режим не зможе *так* правити, як він робив дотепер.

Самозрозуміле, що одним з центральних питань у цьому процесі психологічного переставлення є конечність неутралізувати у належній мірі наглядну матеріально-силову перевагу режиму. Знову ж цього можна досягнути лише з ментальністю наступу, шляхом вишукування найбільш невралгічних пунктів і цілої системи і поодиноких репресивних схем та нанесенням відповідних ударів по них. Слід пам'ятати, що в умовах науково-технічної революції не лише зростатиме складність й ефективність репресивних схем, вдосконалених різною "японською технікою" і західними компюторами, але й одночасно, у ще більшій мірі, якраз через цю складність, зростатиме вразливість і цих схем і цілої системи правління на відповідні удари в її невралгічні пункти. Прикладом таких ефективних ударів може послужити хоча б випадок із міжнародним потягом Париж-Варшава 25 червня 1976 року, що його заблюкували робітники перед самою Варшавою. Разом з протестами на деяких заводах і

підприємствах він був, без сумніву, вирішально ефективним у відкритті піднесення цін урядом Герера.

Ми вже вище згадали, що наступальній методології боротьби мусить відповідати така ж наступальна політика. Вона мусить бути не лише програмово всестороння в сенсі охоплення всіх ділянок народного життя — політичного, культурного, соціально-економічного, — але й мусить мати виразно накреслену перспективу виграшу в майбутньому. У листі до Руге у вересні 1843 року Маркс писав:

"Ми розвиваємо для світу нові засади з його власних засад. Ми йому не кажемо: занедбайте вашу боротьбу, бо це — дурниці. Ми показуємо світові, за що він властиво бореться, а свідомість то така річ, що світ мусить собі її засвоїти, навіть якщо цього не хоче. Реформа свідомости полягає тільки в тому, щоб світ спостеріг свою власну свідомість, полягає в тому, щоб його збудити з сонних мрій про себе самого, щоб йому вияснити його власну діяльність... А тоді виявиться, що світ уже давно мріє про речі, які йому ще тільки треба усвідомити, щоб їх дійсно здобути".

Те, що Маркс відносив до "світу", за аналогією стосується сьгодні радянського суспільства. "Реформа" свідомости радянських народних мас мусить спиратися на осмислення власної сили і внутрішньої, структуральної слабости радянської системи, яка є найміцнішим гарантом програшу режиму в майбутньому, за умови, що народні маси не підуть за прапорами, на яких буде написано: "Занедбайте вашу боротьбу, бо це — дурниці".

ЩЕ ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШОСТИ В ПОЛЬЩІ (II)

III. ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ПНР І ОСВІТИ РІДНОЮ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Спираючися на історичні факти (а не на суб'єктивні й волюнтаристичні теорії невідповідальних псевдополітиків) і на особливості історичного розвитку українців у Польщі, треба ствердити, що українське населення в Польщі є населенням автохтонним. Воно споконвіку заселяло східні й південно-східні землі країни в теперішніх кордонах ПНР і становить етнічно інтегральну частину соціалістичного українського народу. Тих фактів, що виникають з історичного розвитку українського суспільства, не змінили (бо й не могли змінити) несправедливі для українського населення державні рішення, як ось ухвала президії Ради міністрів і виконавче розпорядження від 17. 4. 1947 року, як також наказ Начальної команди Польського війська про переведення в 1947 році спеціальної акції під криптонімом "Висла"*, тобто про виселення українського населення в рамках акції "В" із східних і південно-східних земель ПНР на Західні і Північні Землі, тобто Відзискані.

Виселення українського населення із споконвічних, етнічно українських земель (які в силу законного державного договору поміж урядами СРСР і ПНР увійшли в склад державної території ПНР) і розселення на Відзисканих Землях не позбавило ж українців їхньої української національності, ані тим більше польського громадянства.[...]

Тому ухвала Пленуму ЦК ПОРП з липня 1956 року правильно підкреслює щонайменше чотири аспекти проблеми національної політики партії.

1) існування в Польщі національних меншостей, у цьому числі й української національної меншости.

2) підтвердження про заподіяння кривд і шкод, як також про

---

*К. Pudło, "Osadnictwo łemkowskie na Dolnym Śląsku", у: *Prace i materiały etnograficzne*, tom XX (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1970), стор. 87.

існування нерівностей у різних ділянках суспільного життя, м. ін. української національної меншости в Польщі.

3) конечність виправити шкоди, заподіяні м. ін. українській національній меншості.

4) конечність посилити боротьбу з усякими проявами націоналізму й дискримінації щодо громадян непольської національності (в цьому числі м. ін. і українців), що поглиблюють стан кривд і шкод та нерівности в усіх ділянках суспільного й культурного життя.

Тому всякі пізніші теорійки різних політичних провідників "про суцільно національний характер ПНР", особливо поширювані й розповсюджені в 1958-1970 роках, є виразним ухилом від генеральної лінії партії й очевидною, нехтуючою фактами мітологією, є також явним продовженням "панських" традицій щодо національних меншостей, а передусім українців у Польщі.

На тій, забагненій шовінізмом, націоналізмом і національною дискримінацією, полянці могли вирости такі публічні твердження високих партійних і адміністраційних діячів, як: "Поляки українського, білоруського чи іншого походження".

Це вже відкрите заперечення існування національних меншостей у Польщі!

Це також відкрите нав'язування до шляхетської ягеллонської тенденції денаціоналізації та ліквідації непольського елемента в шляхетській Речі Посполитій через насильне здійснювання принципів, окреслених твердженням "народжений русин польської національності".* [...]

Усупереч виразній і очевидній поставі партії щодо національної політики в ПНР, а внаслідок шкідливих теорійок "про національно монолітний характер Польської держави" шовіністична частина суспільства піддає українців у ПНР усяким утискам і дискримінації.

Стан, у якому живе українська національна меншість, і форми оборони від натиску шовіністично наставленої, відсталого частини польської суспільности представлено м. ін. у листі ПМГ УСКТ у Вроцлаві від 10. 10. 1968 року на адресу М. Королька, голови Президії ГП УСКТ, де стверджується: "Як форму оборони в своїх середовищах українці прийняли поставу не признаватися, що вони українці". В наслідок цього вони не розмовляють дома рідною мовою, не навчають дітей говорити й писати по-українськи. Усяку організаційну діяльність УСКТ, як ось гуртки, осередки навчання

---

*У польському оригіналі не цілком точний переклад відомого латинського вислову: "Gentle Ruthenus, natione Polonus", тобто: "Походженням русин, національністю поляк". — Прим. перекл.

української мови й т. п., вони вважають просто провокацією, яка може принести нещастя їхній родині. Саме тому вони уникають признаватися до своєї національності. Проте, вони ще не зденационалізовані і ведуть подвійне життя — одне для себе, друге для середовища. [...]

Особливо настирливо йде намагання творити антагонізм і вороже наставлення українців, що походять із східних земель країни до українців з Лемківщини.

Стосуються ті самі методи і той самий тип провокації, як колись в австро-угорській монархії, а згодом у санацийно-буржуазній Речі Посполитій, наслідуючи також різні подібні, доведені до досконалости акції, що їх і терер ведуть в імперіялістичних і фашизуючих країнах різні реакційні безоглядні політики та їхні підручні агенти розвідки й політичної поліції. [...]

Деякі назадницькі, націоналістичні, досконало замасковані сили добре знають, що з українцями, до яких вони відчувають просто зоологічну ненависть, можна найлегше розправитися в атмосфері їхніх взаємних чварів, сварок і розбиття...

Висміюється їхня регіональна говірка, а в той же час ніхто не хоче бачити ні сказати ясно, що українське населення, а передусім молодь, практично позбавлене від 24 років можливости вчитися рідною мовою і навчитися в підставовій школі рідної літературної мови. [...]

У сучасному становищі українського населення в ПНР є справою першорядної важливости, щоб українці мали власні сильні вчительські кадри. Ці кадри стали б силою ще активнішою, ніж будь-коли раніше будь-які вчительські покоління, і впливали б на формування гідности, гордості й національної свідомости українського населення в ПНР. А передусім впливали б на формування національної гідности й гордості та свідомости молоді й дітвори в ПНР, які є здані на жакливо швидкі процеси денационалізації. Вони діяли б на формування й скріплювання соціалістичної інтернаціональної свідомости молодого покоління, а таким чином і позитивно впливали б на менш освічену частину старшого покоління!

Для цієї мети потрібно негайно створити й розбудувати установи вишколу вчителів для українського національного шкільництва з українською мовою навчання в Польщі, а також створити широку мережу цього шкільництва, щоб зберегти українську молодь від примусової денационалізації, яка поширюється просто стихійно з-за браку такого шкільництва! [...]

У 1937-1938 роках українське шкільництво в буржуазній Польщі практично перестало існувати. [...]

Після визволення Лемківщини Червоною армією постав у

Горлицях Селянсько-робітничий комітет Лемківщини, який заклали українці комуністи й безпартійні цього району. [...]

Секретар С-РКЛ тов. Михайло Донський отримав з Міністерства освіти уповноваження організувати на цьому терені школи з українською мовою навчання. Вислід тієї організаторської праці С-РКЛ представлений у книжці *Над річкою Рогою*.^{*} Стверджується там, що в самому лише Горлицькому повіті "у квітні 1945 року було діючих 110 шкіл, у тому числі 62 польські школи і 48 лемківських" (тобто українських). Подібне було й у інших повітах Підкарпаття. На жаль, українські школи в цьому районі не протривали довго. Уже в шкільному році 1945-46, на підставі доведеного фашистівського розпорядження, замінено на школи т. зв. "утраквістичні", а в шкільному році 1946-47 ліквідовано і ці школи. Тоді на всьому терені Лемківщини впроваджено школи з польською мовою навчання. Подібне було й у інших повітах південно-східньої та східньої Польщі. [...]

Згідно із звітом ГП УСКТ від 12. 10. 1958 року, було в Польщі разом 183 осередки навчання української мови в школах з польською і українською мовами навчання. Української мови навчалось тоді разом 2 781 дітей. У той час існували: 2 середні загальноосвітні школи, 1 педагогічний ліцей, 1 дворічна педагогічна студія і 6 підставових шкіл з українською мовою навчання. У цих школах навчалось загалом 507 учнів. Такі були досягнення активу УСКТ упродовж заледве дворічної, широкої масової діяльності. Був це вершинний період у розвитку українського шкільництва.

Згідно із звітом ГП УСКТ на IV з'їзд, у шкільному році 1967-68 у Польщі було 5 підставових і середніх шкіл з українською мовою навчання, в яких навчалось 475 учнів, 132 осередки навчання української мови, де вчилось 2 569 дітей.

Закрито дворічну педагогічну стаціонарну студію української мови, а на її місце відкрито заочний курс.

У 1970-71 шкільному році, за *Нашим словом* від 16 травня 1971 року, загальне число учнів, які навчалися української мови в ПНР, становило 2 057. З тієї самої пресової інформації виникає, що на засіданні президії ГП УСКТ розглядали справу незабезпечення Міністерством освіти і вищого шкільництва вчителів української мови після розв'язання українського педагогічного ліцею в Бартошицях.

Як відомо, педагогічні ліцеї, як тип школи, ліквідовано в Польщі кілька років тому. Вражає безтурботність, з якою до проблеми вчительських кадрів для навчання української мови під-

---

^{*}*Nad rzeką, Roga; szkice historyczne* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1968), стор. 782.

ходять передові діячі ГП УСКТ, зобов'язані статутом УСКТ до співпраці з освітньою владою в організації підставових і середніх шкіл з українською мовою навчання.

Особисто відповідальні за цей стан шкільництва є громадяни Королько, Боярський і Гнатюк, а також високі урядовці, які наглядають і контролюють їхню діяльність та виконання постанов, ухвал і рішень влади в справі українського шкільництва.

За звідомленням *Нашого слова* від 24.10.1971 року, у 1971 - 72 шкільному році існувало 2 середні загальноосвітні школи і 2 підставові школи з українською мовою навчання та 76 осередків навчання української мови. Загальне число учнів, які вчилися української мови, було тоді 1 850 дітей і молоді.

Отож стан українського шкільництва страхітливий!

У 1971-72 шк. році розпочало навчання в підставових і середніх школах ПНР 8 млн учнів, що творить біля 25% населення нашої країни. Коли взяти до уваги, що українців у Польщі є 300 тис., і прийняти, що відсоток української молоді такий же, як у цілій країні, то в шк. році 1971-72 повинно було навчатися української мови біля 80 тис. учнів!

Уже понад 25 років українські діти не вчать рідної мови! Кілька поколінь українців не знає як слід мови своїх батьків! Відтяти від культури українського народу, вони є систематично й методично денационалізовані. [...]

Ще кілька років тому в основній публікації про стан різних ділянок життя в країні, а саме в статистичному річнику Головного статистичного уряду, можна було знайти дані про кількість учнів, які навчалися української мови. Тепер такої вістки немає вже в тому цікавому виданні. Видно, числовий образ цієї проблеми не надається до виявлення.

Коли кілька років тому інструктор ГП УСКТ гр. Люба Кобеляк виготовила вичерпні звіти про стан українського шкільництва, які мали бути пред'явлені спеціальному пленумові ГП УСКТ, присвяченому цим питанням, — наступила інтервенція високих урядників МВС і згаданий пленум не відбувся.

Мабуть, ішлося про те, щоб заховати фактичний стан українського шкільництва як від членів пленуму ГП УСКТ, так і від ЦК ПОРП. Видно, "комусь" ішлося про створення ситуації, в якій не існувало б це питання. [...]

П. III (18) статуту УСКТ стосується організації курсів навчання української мови для молоді й старших та інших освітніх курсів.

ПМГ УСКТ у Вроцлаві організувало такий курс навчання української мови для молоді. Одначе, курс вели нецікаво й не брали до уваги специфіки слухачів і курсу. ГП УСКТ не подбало про належний перевишкіл викладачів таких курсів, ні не постаралося

зацікавити спеціалістів-філологів, щоб опрацювали методика ведення таких курсів. [...]

П. III. (19) статуту стосується, м. ін., до дальшої розбудови Легницького загальноосвітнього ліцею з українською мовою навчання і створення відділу української мови при Учительській студії в Легніці. На жаль, і на цьому відтинку ГП УСКТ не виявило найменшої ініціативи впродовж усього звітного періоду.

Щодо п. V (27) статуту про організацію на землях ПНР літніх таборів для українських дітей і шкільної молоді, де вони могли б учитися української мови, то ГП УСКТ не проявило і тут жодної ініціативи. Рік-річно сотки тисяч дітей і учнів виїжджають до літніх і зимових таборів. Українські діти нарівні з польськими мають право брати й беруть у них участь. Але йдеться про щось більше, а саме про те, щоб МО і ВШ приділило окремі фонди із сум, призначених на фінансування літніх таборів і колоній, на потреби молоді й учнів української національності. [...]

Літні молодіжні табори старших клас ліцею й студентів можна б використати, під керівництвом фахових сил, для збирання пам'яток фолкльору й культури українського населення в Польщі. Вони ознайомлювали б з минулим і прогресивними традиціями українського населення в Польщі, яке живе на Люблінщині, Лемківщині й т. д. Збирання ж пам'яток і фактологічного матеріалу із славної боротьби українських комуністів і сил лівіці з фашизмом, санацією і гітлерівським окупантом за національне й суспільне визволення, скріплювало б заангажування молоді в справах соціалістичного будівництва в ПНР. На жаль, нам не відомо, щоб штатні урядовці Президії ГП УСКТ зверталися з такими проблемами до керівників шкіл з українською мовою навчання, до студентів українських вищих шкіл, які беруть участь у культурно-освітній праці УСКТ, до студентів україністики Варшавського університету чи вчительської студії.

П. V (29) зобов'язує звернутися до компетентної влади з пропозицією проаналізувати шкідливу діяльність деяких представників римо-католицького кліру на Ряшівщині.

Шовінізм, націоналізм і клірофашизм римо-католицьких кіл і кліру Ряшівщини загальновідомі. Загравивши після акції "В" греко-католицькі й православні церкви на східних і південно-східних землях ПНР, поширюючи й скріплюючи там свій стан володіння, ці кола вважають, що саме вони є продовжувачами й спадкоємцями "історичної місії Польщі на Сході", що це їм припала роля новітнього "передмур'я християнства від більшовицької повені із Сходу", і роля чинника, що закріплює на цих землях "польськість", яку вони розуміють по-своєму. Тим то із середньовічним фанатизмом і нетолерантністю вони ставляться до

українського населення на цих теренах, до його потреб культурно-освітніх чи релігійних у східньому обряді. У багатьох місцевостях східньої й південно-східньої Польщі (наприклад, Здиня, Конечна, Гладишів у Горлицькому повіті, Поляни, Тилява в повіті Кросно й ін.) доходить на цьому ґрунті до формальної релігійної війни поміж українським населенням, яке намагається користати з конституційних прав у ділянці релігійних потреб, і відсталю частиною польського суспільства цих земель, зфанатизованою і підбурюваною проти українців римо-католицьким кліром і різного роду шовіністами. [...]

IV. ПИТАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ, ПРОПАГАНДИ ТА ІДЕЙНО-ВИХОВНОЇ ПРАЦІ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПНР І В СЕРЕДИНІ УСКТ

З'ясоване в дотеперішніх висновках становище українського населення в ПНР є наслідком проведеної 1947 року акції "В" — виселення українців з етнічних українських земель східньої й південно-східньої Польщі, а потім переселення й поселення їх на північних і західніх теренах Відзисканих Земель.

Справа акції "В" була соромливо замовчувана впродовж багатьох років. Зате від приблизно 15 років її досить широко, але, на жаль, тенденційно й однобічно розглядають та обговорюють на сторінках різних газет і журналів наукового характеру, а також у популярній і масовій літературі (серії *Turpica*) чи белетристичній (наприклад, *Заграви в Бєщадах* і т. п.), що іноді служать канвою для сценаріїв реалізованих фільмів. Тим то читача, який не знає дійсних фактів і не отримує всебічного й об'єктивного їх з'ясування, вводять в оману й відповідно "наставляють" — особливо ворожо до українського населення. Проте, іноді автори розкривають частину соромливої правди. Наприклад, у праці Казімежа Пудла п. н. "Лемківське поселення на Нижньому Шлеську"* стверджено: "Переселенню на Західні землі підлягало ціле українське населення, в тому числі також лемки й залишена на землях Польщі частина населення, зачислювана до етнографічних груп бойків і долинян, і також шляхівські русини. Переселено також помилково невелику кількість польського населення, якій дали одначе змогу скоро повернутися на попереднє місце замешкання". І далі: "Акції переселення мусіли піддаватися всі з-поміж українського населення, навіть давні

---

*K. Pudło, "Osadnictwo łemkowskie na Dolnym "Śląsku", у: *Prace i materiały etnograficzne*, tom XX (Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1970), с. 88 і 90.

комуністи, співробітники партійного апарату, службовці Уряду безпеки й учасники партизанських боїв НГ (Народної гвардії), НА (Народної армії) та інші". У заувагах автор подає: "Лемки брали участь у боротьбі з гітлерівськими німцями у складі відділів НГ і НА. Перша клітина Польської Робітничої Партії була створена на весні 1942 року в Усті Руському (тепер Усте Горлицьке). Від 1944 року лемківські гвардійці співпрацювали з радянськими партизанами Золотара Антоновича і Квітинського. У серпні 1944 року спільно із словацькою партизанкою, як об'єднана бригада, лемки брали участь у допомозі словацьким повстанцям".

З цього ясно, що акцію "В" спрямовано проти всього українського населення і тільки проти українського населення та що її приготовано й проведено, нехтуючи й заперечуючи принципи клясового підходу до явищ при розв'язуванні суспільних і політичних проблем. Обговорюючи принципи поселення на Західніх землях, автор подає на стор. 91: "Розміщенням населення займалися Поселенчі реферати і Уряди публічної безпеки згідно з вказівками в цій справі, що їх видало Міністерство відзисканих земель (МВЗ) і Міністерство внутрішніх справ. Населення мало бути поселене на віддалі від сухопутних і морських державних кордонів, а також на віддалі коло 20 км. від воєводських міст. Слід було при цьому мати на увазі рівномірне його розміщення в цілому повіті, уникаючи скупчень, що переходили б 10% загалу населення". А на стор. 92: "Лемки мали в основному обмежену свободу руху поза місця поселення і заборону зміни місця замешкання". Ці принципи в розміщенні виселених українців мали на меті створити щонайсприятливіші умовини для їхньої найшвидшої денационалізації. З особливим підкресленням треба ствердити, що акція "В" і її наслідки для українського населення були незрівняно грізніші і більш нелюдські, ніж подібні акції, що їх проводила санація у Східній Малопольщі, про які проф. Г. Зелінський пише у цит. праці на стор. 153: "у середині вересня 1930 року відділи війська й поліція почали проводити в українських селах Східньої Малопольщі brutальну пацифікаційну акцію. Відбулося кількадесят експедицій, під час яких зліквідовано суспільні, культурні й кооперативні установи, застосовувано жорстокі побої, нищено здобуток населення й т. д. Основою цих репресій прийнято принцип збірної відповідальности. Варварства пацифікації впродовж 10 тижнів ще більше поглибили прірву поміж поляками й українцями. Принесли вони також значні шкоди Польщі за кордоном...". Акцію "В" організували й провели шовіністи та націоналісти, які, на зразок подібних акцій фашистської санації, провели її, застосовуючи принцип збірної відповідальности до українського населення — громадян ПНР.

Українське населення в Польщі — це у своїй масі сільська біднота (порів. цитату проф. Г. Зеліньського із стор. 153 згаданої праці *Історія Польщі 1864-1939*: "Український рух опору... містив у собі також не менш сильні елементи клясової боротьби. Адже лінія національного поділу покривалася тут майже адекватно з лінією клясового поділу..."). Це українське населення брало активну участь у боротьбі з гітлерівським окупантом. Про це свідчать партійні видавництва, в яких названі прізвища славних синів українського народу, українських комуністів, членів КПЗУ (Комуністичної Партії Західньої України) і КПП (Комуністичної Партії Польщі), які організували боротьбу українських мас з гітлерівським і рідним фашизмом. І гинули нарівні з рук гітлерівських посіпак і з рук рідних фашистів, ведучи боротьбу на життя і смерть із ненависним ворогом. Тут можна б згадати хоч би таких визначних бойовиків за волю й суспільне визволення робочих мас нашої країни, українських комуністів, замордованих рідною реакцією в перших роках війни як ось Іван Голод з Люблінщини та Григорій Водз'як з Лемківщини.

Українські комуністи були одними з перших організаторів збройної боротьби з фашизмом на теренах Люблінщини, Холмщини, Лемківщини та на інших етнічних українських землях. Перші клітини комуністичних бойових груп були організовані тут уже 1940 року. Наприклад, у селі Клопотниця на Лемківщині (пор. *Історія боротьби ПРП, НГ і НА з гітлерівським окупантом на Підкарпатті**): "Після втечі Водз'як перенісся на лемківські землі до Клопотниці... нав'язує контакти з багатьма товаришами: Степаном Пейкою, Степаном Климашем, Іваном Серняком, Василем Оленичем, Теодором Серняком, Константином Бодаком, Іваном і Михайлом Донськими та іншими. Ці товариші вже 1940 року пробували організувати на терені Пельґжимка-Клопотниця партійну організацію на зразок колишньої Комуністичної Партії Польщі, створили місцевий провід і втягнули до організації товаришів з Розділля, Менціни й інших теренів".

Українські комуністи творять хребет партійних установ і керівництва НГ і НА на етнічних українських землях східньої й південно-східньої Польщі. Наприклад, на стор. 33 згаданої праці Вл. Госьцімінський подає: "У червні Окружний Комітет ПРП — Краків спрямовує на Підкарпаття тов. Еміля Дзедз'яца, псевд. "Еміль", який приймає обов'язки секретаря Підокружного Комітету ПРП Підкарпаття. У склад Комітету ввійшли товариші: Григорій Водз'як і Войцех Косіба. Одночасно зорганізовано Під-

*Władysław Gościński, *Dzieje walki PPR, GL i AL z okupantem hitlerowskim na Podkarpaciu* (Rzeszów: wyd. KW PZPR Referat Historii Partii, 1964), стор. 31.

окружний штаб народної гвардії. Командантом штабу стає Григорій Водзік, шефом штабу — тов. Іван Донський... Під кінець червня 1942 до місцевости Клопотниця (пов. Ясло) перенісся, з уваги на безпеку, тов. Владислав Гомулка. Він оселився в тов. Степана Пейка. У 1942 році відбулося під проводом тов. Владислава Гомулки кілька засідань Підокружного Комітету ПРП та конференцій з участю ширшого активу. Конференції й сходуни відбулися в Клопотниці в тов. Пейка і в Горлицях у помешканні тов. Михайла Донського. У цих конференціях брали участь: Еміль Дзедзіц Ядвіга Людвінська, Григорій Водзік, Густаф Міцал, Ян Капала, Павло Корп, Іван Донський, Михайло Донський, Степан Пейко, Іван Серняк, Василь Оленич і інші”.

Вони — українські комуністи — творять також основну бойову силу партизанських загонів, яка завдає грізних ударів гітлерівській мілітарній машині. Але вони також становлять пропорційний відсоток втрат у боротьбі. На стор. 283-285 праці *З думкою про Народну Польщу** подано прізвища заслужених комуністів, організаторів збройної боротьби з окупантом на Підкарпатті, які в цій боротьбі загинули.

На 45 прізвищ, поданих там, 22 прізвища належать комуністам українцям, широко відомим на Лемківщині.

На жаль, ці факти маловідомі польській суспільності й тому вимагають широкої популяризації в ім'я утривання добросусідських взаємин між польським і українським населенням, та закріплення тривких братніх зв'язків і глибокої приязні на базі пролетарського інтернаціоналізму поміж обидвома народами.

Заступник Голови
ПМГ УСКТ
у Вроцлаві

Голова
ПМГ УСКТ
у Вроцлаві

Степан Круль

Ярослав Томин

**Z myślą o Polsce Ludowej* (Rzeszów: wyd. KW PZPR, Referat Historii Partii), 1963.

УГОДА ЖАБОТИНСЬКИЙ — СЛАВИНСЬКИЙ

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

Алек Фельдман

За останній час, особливо з 1967 року, в радянській пропагандній літературі розвинулася ціла галузь, присвячена критиці сіонізму, Ізраїлю і юдейської релігії. Всі ці численні книжки, брошури й статті побудовані на тих самих перекручених фактах та голослівних твердженнях, що переходять без змін з однієї книжки до іншої, справляючи враження, наче все це написано однією рукою під різними прізвищами. (До речі, особливо полюбляють користуватися послугами єврейських авторів, щоб таким чином зняти з себе обвинувачення в антисемітизмі). Серед цих кочівних тверджень "почесне" місце належить твердженню про співпрацю сіоністів з українськими націоналістами, що походить з часів більшовицької революції та українських визвольних змагань. Візьмемо для прикладу першу-ліпшу книжку цього роду, наприклад, *Сіонізм та його класова суть* Р. М. Бродського (Політвидав, Київ, 1973). Там читаємо таке: "Жаботинський уклав з Петлюрою угоду про спільну боротьбу проти радянської влади на Україні, організував єврейський легіон".

Як відомо, Жаботинський організував Єврейський легіон у 1917 році, який у складі англійської армії брав участь у звільненні Палестини від турків, протягом усього часу революційних заворушень у колишній російській імперії Жаботинський перебував у Палестині. Тому деякі дослідники вважають таке твердження радянської пропаганди вигаданим від початку до кінця.

Насправді дійсно існувала угода від 4 вересня 1921 року підписана в Карлсбаді Володимиром (Зеевом) Жаботинським, з одного боку, і Максимом Славинським, надзвичайним дипломатичним представником Української Народної Республіки в Чехо-Словаччині — з другого. Про це свідчать подані нижче документи: текст угоди і *Доклад* Славинського міністерству закордонних справ УНР, знайдений мною в Центральному сіоністському архіві в Єрусалимі. Ці документи кидають об'єктивне світло на важливу сторінку з історії обидвох народів — українського і єврейського.

Заки перейти до суті справи хочу дещо розповісти українському читачеві про Володимира Жаботинського і про тло, на якому була укладена згадана угода.

Жаботинський був однією з блискучих особистостей в єврейському національно-визвольному русі (сіонізмі) на протязі майже 40 років, від початку цього століття до його смерті в Нью-Йорку 1940 року. Він народився 1880 року в Одесі у зросійщеній єврейській родині. Вже 17-літнім юнаком почав співпрацювати в одеській ліберальній російській пресі. Через "процентну норму" він мусів виїхати за кордон, щоб студіювати. Став кореспондентом *Одеських ведомостей* у Швейцарії й Італії, де зблизився з авангардними письменниками. Повернувшись у 1903 році додому, Жаботинський пристав до сіоністського руху, ставши відразу одним із провідних його публіцистів. Він брав також активну участь у створенні єврейської самооборони в Росії напередодні революції 1905 року і під час революції, коли "чорна сотня" інспірувала і влаштовувала погроми євреїв у всій імперії. Жаботинський був одним з авторів т. зв. "Гельсінґфорської програми" (1906) сіоністів Росії, яка вперше проголосила національно-культурну автономію для всіх народів Росії, у тому числі і для єврейського.

Напередодні першої світової війни він залишив Росію. Слід зауважити, що збірка його статей цього періоду, яка і тепер не втратила значення, наче б написана сьогодні, не тільки була важливою пропагандною літературою для нас, євреїв, але її вивчали з великою увагою також у колах національно свідомих українців у Києві. Особливо популярною серед українців була його стаття, присвячена Шевченкові.

Під час першої світової війни Жаботинський, разом з єврейським національним героєм Йосипом Трумпельдором, всупереч офіційному сіоністському керівництву, організував Єврейський легіон, був у ньому старшиною і брав участь у боях проти турків у Палестині. У 1920 році Жаботинський очолив оборону проти арабських погромників у Єрусалимі, за що англійський військовий суд засудив його на 15 років каторги. Однак під тиском світової громадської думки Жаботинського та його товаришів звільнено, і він приєднався до Виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації. Саме в цей час відбулася його зустріч із Славинським і була підписана згадана угода. У 1923 році Жаботинський став у опозицію до керівництва сіоністської організації і подався до димісії. З того часу його шлях розійшовся назавжди з офіційним керівництвом, що призвело в 1931 році до його виходу з Всесвітньої сіоністської організації і заснування Нової сіоністської організації (т. зв. "ревізіоністів").

У 1929 році англійська влада заборонила йому перебувати в Палестині, і він жив найперше в Європі, а згодом у США. Помер 1940 року, залишивши заповіт перенести його труну тільки до незалежної єврейської держави. Це сталося в 1964 році. Учні Жаботинського створили в незалежному Ізраїлі опозиційну партію "Херут", але його ідейний вплив залишився набагато більший. Будучи людиною незвичайних здібностей, Жаботинський написав кілька романів, збірок віршів і перекладів на іврит, російську мову тощо. Його переклади поезій Едґара По на російську мову і Данте на іврит вважаються клясичними зразками перекладу.

Тепер перейдемо до тла, на якому відбулася зустріч Жаботинського із Славинським. Як відомо, під час революційних заворушень у колишній російській імперії знищено багато євреїв у погромах. Особливо багато таких погромів було на Україні, де влада кількакратно переходила з одних рук до інших. Тільки в 1917-19 роках на Україні нараховують 896 погромів, у яких втратили життя багато тисяч євреїв. Але було на Україні місто, в якому не було погромів, хоча влада в ньому змінювалась 14 разів. Цим містом була Одеса, де євреї створили озброєну самооборону, яка захищала єврейське населення від всяких погромників.

Наприкінці липня 1921 року Жаботинський прибув до Праги, щоб узяти участь у засіданні Виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації. Славинський подзвонив до нього і поздоровив з нещодавнім звільненням з англійської тюрми в місті Ако (Палестина). Обидва мали дві зустрічі, обидва були старі приятелі. У 1907 році вони співпрацювали під час виборів до Державної Думи на Волині, де кандидували — Славинський від "прогресивного бльоку", Жаботинський від сіоністів. Зауваживши, що виникає загроза перемоги правого російського кандидата, Жаботинський зняв свою кандидатуру на користь Славинського. Останній був відомий як щирий приятель євреїв і був одружений з єврейкою. Жаботинський співчутливо ставився до українського національного руху. Під час війни вони обидва працювали в московській ліберальній газеті *Русские ведомости*. Про свої розмови із Славинським Жаботинський розповідав кільком своїм друзям, серед яких був єврейський журналіст Гагум Левін. Він написав про це в серпні 1940 року в лондонській газеті *Jewish Standard*.

Оскільки це був перший контакт Жаботинського з українцем після революції, годі було не заторкнутися питання про погроми на Україні. Жаботинський запитав:

"Як могли ви, професор Грушевський, Ніковський та багато інших, яких я завжди цінував як чесних демократів, як могли ви терпіти всі ці погроми і не повстати проти Петлюри?"

Славинський намагався в'яяснити причини, чому не вдалося запобігти погромам. Але ці в'яяснення не задовольнили Жаботинського. Після того Славинський у свою чергу поставив питання, на яке Жаботинський не зміг дати задовільної відповіді:

"Чому ви, євреї, ставитеся так гостро до Петлюри, тоді як ви пробачили генералові Аленбі і вашому власному серові Герберту Самуелі? Петлюра мав справу з 30 мільйонами українців у країні, яка удвічі більша за Францію, а його армія складалася з окремих загонів, над якими він не міг повністю панувати. В Аленбі була армія коло 70 тисяч дисциплінованих вояків проти жменьки арабів, і він не зробив нічого, щоб перешкодити погромникам у Єрусалимі рік тому, навіть більше: якраз тих, хто організував єврейську самооборону, віддано під суд. Щойно кілька місяців тому, у травні, верховний комісар Палестини сер Самуелі, сам єврей, за тих самих обставин допустив до нових погромів із сотнею єврейських жертв, наказавши своїм воякам проти озброєних арабських погромників послуговуватися палицями, замість гвинтівок. Але ви, євреї, не повстали проти Аленбі і Самуелі".

У відповідь на це Жаботинський вказав на загальну політику Англії в палестинському питанні, згадавши про Деклярацію Бальфура і про різниці в кількості євреїв, які загинули в Єрусалимі і на Україні. Але й він сам відчував слабкість своїх в'яяснень.

Після того вони перейшли до обговорення актуальної ситуації. Україна на той час була вже в руках більшовиків, але існував ще уряд УНР в екзилі, а в Західній Україні, що припала Польщі, були розміщені у двох військових таборах недалеко кордону близько 15 тис. озброєних та вишколених вояків. Уряд УНР мав політичну та фінансову підтримку з боку західніх країн. Не було таємницею, що ця армія має весною наступного, 1922 року, перейти кордон і має підстави розраховувати на підтримку українського населення. У зв'язку з тим Славинський запитав Жаботинського, що, на його думку, має зробити командування української армії, щоб запобігти повторенню погромів? Чи вона має вистосувати спеціальну відозву до війська, застерігаючи проти погрому? Чи засудити на смерть кількох погромників? Адже такі заходи були роблені в минулому, але не дали бажаного успіху. Жаботинський відповів, що треба і відозви і покарання погромників, але того мало. Треба створити єврейську поліцію, складену з євреїв і під командуванням євреїв. Зрозуміло, що така поліція не буде брати участі в бойових діях з більшовиками, а її єдиним завданням має бути захист мирного населення в тих містах, що дістануться під владу УНР.

Славинський погодився з цією пропозицією, і вони обидва домовилися зустрітися за місяць у Карлсбаді під час Всесвітнього сіоністського конгресу. Тим часом Славинський мав

виїхати до свого уряду, а Жаботинський обговорити справу з своїми однодумцями. Він справді розмовляв про це з одинадцятьма провідними діячами сіоністського руху, з яких вісім поставилися позитивно до цієї справи. Проте Жаботинський зазначив, що він сам бере на себе виключну відповідальність за цю справу. Отже він не створив із цих вісьмох діячів жодного комітету, а вирішив для здійснення плану створити окрему від сіоністського руху організацію. Він був певний, що для цієї справи зможе знайти як людей, так і гроші.

30 серпня в зустрічі з Жаботинським з українського боку взяли участь Славинський і Роман Смаль-Стоцький, посол УНР у Берліні. В останніх зустрічах 3 і 4 вересня з єврейського боку взяв участь також Генрі Патерсон, який був командиром 38 полку королівських стрільців у складі Єврейського легіону.

Інші подробиці щодо угоди містяться в додатках.

Як відомо, зміни політики західних держав, які пішли на домовлення з більшовиками, привели до розпуску української армії в Польщі. Запльоване повернення на Україну не відбулося, і тому угода між українцями та євреями втратила практичне значення. Але відомості про неї викликали вагомий обвинувачення проти Жаботинського з боку лівих сіоністів, що врешті довело до його димісії з керівництва в 1923 році.

Зрозуміло, що більшовики вхопилися за факт переговорів між Жаботинським і Славинським для виправдання своїх репресій проти сіоністів. У центральному органі т. зв. Євсекції (єврейська секція Російської комуністичної партії) була стаття під наголовком: "Сіоністи заганяють ножа в спину революції! Жаботинський об'єднався з Петлюрою у боротьбі проти Червоної армії!" За кілька днів *Жизнь национальностей*, орган наркомату в справах національностей, який очолював Сталін, вимагала "ліквідувати сіоністську контрреволюційну гідру".

І справді, коли 4 травня 1922 року в Києві був заарештований нелегальний III Всеросійський з'їзд сіоністської народної партії Цейре-Сіон (Молодь Сіону), то одним з головних обвинувачень був "зв'язок з Петлюрою через Жаботинського".

З того часу це твердження гуляє по всіх радянських антиєврейських і антиукраїнських публікаціях. Але цікаво навести думку Жаботинського про цю угоду:

"Коли виникає небезпека єврейських погромів через конфлікт двох або більше неєврейських озброєних таборів, я рекомендую угоду про створення єврейської поліції з кожного боку, який на це погодиться. Єврейська поліція з Білою армією, єврейська поліція з Червоною армією, єврейська поліція з ліловою та горіхово-зеленою арміями: дайте їм самим погоджувати свої сварки, а ми

будемо стежити за порядком, щоб мирне єврейське населення не зазнавало шкоди”.

А одного разу Володимир Жаботинський сказав таке:

”Я пишаюся Леґіоном, пишаюся тою ролею, що я відіграв у захисті Єрусалиму. Але навіть більше того, я пишаюся угодою з Петлюрою, не зважаючи на те, що вона не дійшла до здійснення. Коли я вмру, ви зможете написати на мойй могилі: 'Це була людина, що уклала угоду з Петлюрою' ”.

У. Н. Р.

К о п і я

Надзвичайна Дипльомат.

Місія в Чехословащині.

16-го Вересня 1921 р.

П р а г а

аа 825 о. к.

Д О К Л А Д *

Зносини з Сіоністами

В кінці липня, як я писав, в Празі відбулися приготівчі засідання Центр. Виконав. Комітета Сіоністів, щодо Конґресу. Серед сіоністичних лідерів був відомий у нас діяч В. Е. Жаботинський тепер член Центр. Викон. Сіон. Комітета і шеф їхньої інформаційної служби (під їх впливом 450 щоденних газет у цілому світі), з яким я мав два побачення. Як старі приятелі ми обговорювали принципіально справу, як налагодити поповнану жидівську світову опінію щодо Українства. Я дав йому весь матеріал який мав, а крім того ми напали на думку про заснування жидівської жандармерії.

1-го вересня почався світовий Сіоністичний Конґрес в Карлсбаді. Я був у Карлсбаді двічі: 29-го, 30-го і 31-го серпня і 3-го та 4-го вересня. Першу конференцію з Жаботинським я мав 30-го серпня в присутности нашого Берлінського посла п. Романа Стоцького. Дальші конференції відбулися 30-го і 31-го серпня, але вже без нього. Ми зговорилися, щодо тактики серед членів конґресу, я передав своє привітання (прилога, яке було прочитане в перший день конґресу і викликало дуже добре вражіння на цілому конґресі).

Моє привітання і наші конференції уже самі собою мали цей добрий наслідок, що спинили одну неприємну для У. Н. Р. акцію, а

---

*Друкується з додержанням правопису ориґіналу. — Редакція

іменно, — велика група східноєвропейських і англійсько-американських сіоністів хотіла при обговоренні питання про погроми на Україні виставити військо і уряд У. Н. Р. винниками цих подій, покликаючись головним чином на інформації з "Українського Прапора" і інших галицьких видань — бо, як вони говорили, то самі українці про себе пишуть. Акція цієї групи була погашена моїми і Жаботинського інформаціями і поясненнями.

Між 31 серпня і 3-ім вересня йшло обговорення нашої з Жаботинським думки про жидівську жандармерію в сіоністичних групах. Прийшли до постанови:

Справу жидівської жандармерії і переговори з Урядом У. Н. Р. бере на себе окрема організація, яка стоїть поза межами сіоністичної організації, бо сіоністи організація світова, в складі якої є групи близькі до комуністів... Ця організація бере на себе і підготовчі видатки, а жидівська жандармерія приходить на утримання У. Н. Р. з моментом вступу її на територію України.

Згода наша вилилась в принципіальний проект (прилога) підписаний мною і Жаботинським.

В останніх конференціях, де зредаговано наш проект, приймав участь, між іншим, англійський полковник Патерсон, який дуже гаряче поставився до цієї справи і обіцяв всю свою допомогу, а він впливова людина в Англійському та закордонному міністерствах.

Поза тим, що не написано в проекті, зазначу думки, які висловлювалися лідерами сіоністів: "Нам треба звязати українських жидів і українців і на щастя і на біду на завше". Колиб практично з цього і не вийшло великої справи, то моральні наслідки цього для співжиття обох народів не можна переоцінити" і т. д.

Дальші переговори, що справи мусять вестись головою названої організації (правдоподібно то буде Темкин) і відповідними чинниками У. Н. Р.

М. Славинський.

З оригіналом згідне: Начальник Канцелярії Директорії.

ДОГОВІР ЖАБОТИНСЬКИЙ-СЛАВИНСЬКИЙ

(Зворотний переклад з німецької мови)

4 вересня н. ст. 1921 року в місті Карлсбаді у готелі "Олімпік Паляс — готель" завершено принциповий договір між підписаними Максимом Антоновичем Славинським і Володимиром Євгеновичем Жаботинським на наступних основах:

1) У військових з'єднаннях Української Народної Республіки,

відділі української державної жандармерії, буде створена автономна жидівська жандармерія перехідного характеру, з спеціальним завданням охороняти жидівське населення в місцевостях, зайнятих армією Української Народної Республіки.

2) Жидівська жандармерія не бере жодної участі у військових акціях.

3) Жидівська жандармерія буде спеціально підібрана жидівською організацією на її власну відповідальність, до цієї формації жидівської жандармерії не належить приймати лише комуністів.

4) На чолі жидівської жандармерії має стояти жид у погодженні між вищезгаданими організаціями і Головним командуванням армії Української Народної Республіки.

5) Комендант жидівської жандармерії, згідно з загальними принципами, є підпорядкований командуванню української жандармерії. Він має право прямого контакту з командою Генерального штабу, якій підпорядкована вся жандармерія по лінії військових операцій, або з іншою особою, якій буде підпорядкована українська жандармерія.

6) Члени жидівської жандармерії мають усі права української жандармерії і, згідно з законом, як і вона, однаково відповідальні за свою поведінку.

7) Жидівська жандармерія, як і українська жандармерія, вступає безпосередньо за військом Української Народної Республіки в окуповану територію і виконує свої спеціальні завдання безпосередньо після опанування армією Української Народної Республіки місцевостей з жидівським населенням.

Територіальний поділ й інші розподіли функцій будуть встановлені на підставі попередньо виробленого плану, який буде узгоджений з командуванням жидівської жандармерії і підтверджений Генеральним штабом у рамках згаданого плану.

Акція жидівської жандармерії є автономна.

Додаток: Головне військове командування Української Народної Республіки повторює свій наказ про безумовну заборону будь-яких актів насильства супроти християнської і жидівської людности, навіть у випадку, коли акти насильства мали б бути виконані перед приходом війська Української Народної Республіки. Подібні акти насильства будуть розглядати військові польові суди, які у своєму складі, по можливості, мусять мати представників як християнської, так і жидівської людности.

Підписані зобов'язуються, кожний у своєму обсязі, негайно використати всі можливості, щоб здійснити цей план.

Технічні подробиці становитимуть підставу дальших переговорів.

Підписали: Максим Славинський, Володимир Жаботинський.

Репресії проти кримських татар посилюються

У самвидаві ширяться документи про посилення репресій проти кримських татар. Друкуємо тут один з найновіших документів — Інформаційне повідомлення, що недавно дійшло на Захід. — Редакція.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ДЛЯ ЗАКОРДОННОЇ ПРЕСИ, ТЕЛЕВІЗІЇ, РАДІО

Усьому світові відоме, що кримсько-татарський народ 18 травня 1944 року весь був висланий з своєї батьківщини — Криму і був приречений на знищення й ліквідацію як нація, але народ вижив у найжорстокіших умовах, ось уже понад двадцять років веде боротьбу, уперто й наполегливо домагається свого повернення на Батьківщину. Ті, в чіях руках доля нашого народу, не підпорядковуючись ніяким законам, поводяться з нами так, як їм захочеться.

Щоб увічнити анексію Криму без кримських татар, вони жорстоко розправляються з тими, хто бере активну участь у цьому руху, і з тими, хто повертається до Криму. Усі наші прохання й вимоги радянські органи називають антирадянщиною і наклепами.

За вищезгаданий період понад 200 осіб, ніби за "розповсюдження документів, які ганьблять існуючий суспільно-політичний лад", кинуті в тюрми. Один з них, Мустафа Джемілев, за свою активну участь у національному русі приречений на певну загибель. У квітні цього року він четверте засуджений на ув'язнення в поправно-трудовах таборах суворого режиму на два з половиною роки.

Грунтуючися на Указі Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року, народ почав повертатися до Криму, але скоро з'ясувалося, що Указ був виданий не для нас, а для закордонної преси, а паралельно з ним прибули таємні циркуляри всіляко перешкоджати поверненню кримських татар на Батьківщину.

Органи використовують усе і влаштовують усякі провокації, різними шляхами перешкоджають в'їздові кримських татар до Криму, не зважаючи ні на що.

Безчинства творять керівники Советського району під керівництвом голови райвиконкому Пасюти і начальника міліції Побережнюка, за їх вказівками керівники колгоспів і підприємств всіляко перешкоджають і знущаються над приїжджими. У п'ятох родин у селі Восточному відібрали присадибні ділянки, відтягли світло і воду, навіть заборонили в крамниці продаж гасу; протягом

довгого часу діти не можуть потрапити до школи, а як і потрапляють, то їх не записують до клясних журналів. Аналогічно робиться це в селі Маківка і в інших селах, куди приїжджають кримські татари. Понад два з половиною роки знущаються над родиною Халіч Абдулкадира (семеро дітей) у селі Пушкіне, яку кілька разів намагалися виселити.

Райвиконком і начальник міліції на прийняттях говорять, що справою кримських татар відають органи КГБ.

Гірше стоїть справа у Білогорському районі.

4 травня троє в цивільному увірвалися в дім Зенабаддінова Ремзи; кинувши в машину міліції, повезли його в невідомому напрямі. Те саме було і в селі Багатому: вивезли самотню жінку Аджире (52 роки) в невідомому напрямі. Доля їх покищо не відома.

11 травня в селі Мелехове, дізнавшись, що дім проданий кримському татарині, керівництво знесло бульдозером дім, куплений Аметовим Енвером, не давши йому навіть уселитися.

Ця ж сільрада знесла дім громадянина Анохіна за те, що він хотів продати дім кримському татарині.

12 травня група бандитів у супроводі п'яťох машин, під керівництвом голови сільради Г. Ніколаєва, дільничого міліціонера, комсорга Шкурина намагалися виселити родину Чакалової Шавер (четверо дітей). Зламавши двері ломами, зв'язали їй руки і, заклапувавши уста ганчіркою, загнали в комірчину, щоб вона не кричала і не кликала на поміч. На галас збіглися сусіди, але бандити робили своє діло, одні вантажили речі, інші шастали по кімнатах. Тохлу Саріє (матір 12 дітей) збили з ніг, 70-літню стару збили з ніг, чотирилітній дитині розбили вухо. Один у цивільному почав загрожувати пістолем, кричачи: якщо не замовкнеть, перестріляє всіх до одного. Бачачи, що операція (таємна) не вдалася, голова колгоспу змушений був припинити справу. Крім морального і фізичного насильства, родині Чакалової завдали шкоди більше ніж на 800 карбованців.

13 травня 18 дружинників під керівництвом голови сільради Тельного, голови колгоспу Плеханова, парторга Сидорова зробили спробу виселити родину 72-літнього старого. Під тиском односельців їм довелося забратися геть.

Того ж дня в селі Горлінка Богатинської сільради вони ж доконали акцію виселення родини Сеїтвелі Мемета. Вони викинули речі на вулицю, а дім опечатали, залишивши людей під відкритим небом (родина з п'яти осіб), уночі маленька дочка почала замерзати; завдяки сусідам її врятовано, але на ранок дитину віддали до лікарні.

Потім вони з'явилися в селі Красна Слобода з метою розвалити дім Умуш Усеїна (родина з дев'яти осіб), але, завдяки інтернаціональному, російському й українському населенню,

злочинів вдалося запобігти. Багатьох наступного дня не допустили до роботи.

Звільнено з роботи і прописаних кримських татар, які були присутні на місці події.

Усе це відповідає тому, що говорив голова міськвиконкому Крутов. Наводимо його вислови: "Партійні органи, міліція й органи КГБ вивчають питання про нове виселення кримських татар, що повернулися до Криму"... "Не забувайте 1944 року".

Усіма цими операціями керує затятий шовініст голова райвиконкому Кравцев Н. Л.

Він гадає, що закон і правда — це він сам?!

Радянський уряд не хоче розв'язати наше питання; видимо, й ООН неспроможна допомогти нашому народові, бо наші неодноразові звертання лишаються без відповіді. Тому ми звертаємося до людей доброї волі піднести свій голос на оборону справедливих вимог нашого народу. Хай усі народи *світу* знають, в яких умовах перебуває корінне населення Криму — кримські татари.

Мова йде про врятування нації, про захист принципів національного самовизначення і рівноправності, проголошених Статутом ООН.

Копії цього документу з 295 підписами надіслані:

Прокуророві для нагляду над Комітетом державної безпеки, облвиконкомові Кримської області і райвиконкомові Білогорського району.

Фотокопії цього документу надіслані до багатьох інстанцій.

16 травня 1976
Симферопіль-Білогорське

До Міжнародного комітету боротьби проти репресій

Дозвіл на публікацію цього листа Віри Лісової ми дістали від організації, якій він адресований. Василь Лісовий — відомий в'язень концентраційних таборів СРСР, історію ув'язнення якого не потребуємо повторювати, бо вона докладно з'ясована в цьому листі. Лист писаний українською мовою, і ми передруковуємо його з додержанням правопису оригіналу. — Редакція

Не знаю, розпач чи іскринка надії спонукали мене звернутися до Вас із цим листом. Якщо це звичайна жіноча слабкість, то хіба

великий гріх піддатися їй, коли двоє моїх малолітніх дітей щодня питають, чому немає з ними батька. Як їм пояснити — чому? Я й сама допоминалася в офіційних людей відповіді, але ніхто не переконав мене в юридичній законності ув'язнення мого чоловіка. Та, мабуть, ніхто й не збирався переконувати мене, бо звідусюди я чула стереотипну відповідь: "Покараний справедливо за антирадянську діяльність".

У січні 1972 року Україну спіткало велике національне лихо: заарештовано багатьох українських інтелігентів із різних міст республіки. Переважна більшість ув'язнених — люди, широко знані в нашому суспільстві завдяки своїй активній культурній і громадській діяльності.

Арешти 1972 року мій чоловік і я сприйняли як глибоко несправедливі та юридично й ідейно безпідставні. Ми народилися в соціалістичній країні, виховувалися в трудових сім'ях і радянських школах, були активними комсомольцями, мріяли жити високими громадськими ідеалами. Страшні сталінські репресії здавалися нам далеким минулим — далеким, хоч і не забудим. Тому події 1972 року глибоко стривожили нашу свідомість. Мій чоловік, Лісовий Василь Семенович — 1937 року народження, член КПРС, кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, викладач Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка — виклав свої переживання у "Відкритому листі до ЦК КПРС". Виходячи з інтересів соціалізму, з конституційних і правових норм нашого суспільства, він звернув увагу ЦК партії на незаконність і суспільну необгрунтованість дій КГБ і просив втрутитися в розвиток подій на Україні. Відданість соціалістичним і демократичним ідеалам, громадянська і партійна совість не дозволяли Лісовому мовчати. Статут партії не тільки давав йому це право, а й ставив за обов'язок реагувати на порушення норм соціалістичної законності. І Василь Лісовий виконав цей обов'язок. 4 липня 1972 року він послав у найвищий орган партії свій лист. А через день, 6 липня — "надійшла відповідь" у формі появи службовців КГБ, які пред'явили Василеві Лісовому дозвіл Прокурора республіки на обшук у квартирі. Після обшуку чоловіка забрали, пообіцявши, для слова, відпустити його через 1-2 дні — адже у мене лишалося кілька днів до пологів. Протягом двадцяти місяців пояснювали йому права й обов'язки радянського громадянина, наголошуючи на тому, що він втрутився не в свою справу, а краще б беріг свою сім'ю. А потім послали на "перевиховання" — сім років таборів суворого режиму і три роки заслання. Незабаром сповниться чотири роки, як мої діти не бачать батька, а він з гіркотою дивиться на них на побаченнях (один раз у рік), не маючи змоги керувати вихованням їх. Я все ще не можу повірити у реальність жорстокого вироку, тому писала

заяви у різні інстанції своєї країни, в тому числі до ЦК КПРС на ім'я Л. І. Брежнєва та до XXV з'їзду КПРС.

"Антирадянська агітація і пропаганда"... Але хто мені хоч одне речення з вуст чи з-під пера Василя Лісового назве, яке б заперечувало соціалізм чи радянську владу?! Чи не тому "Відкритий лист" вважається антирадянським, що розквіт економіки та духовного життя народу він вбачає за умов демократизації всіх форм життя України?!

В офіційних документах процес названо відкритим. Так, "відкритий", бо на нього завели кільканадцять осіб зі спеціальними перепустками... Навіть я змогла потрапити на суд лише наприкінці процесу. Щоб "законно" не пропустити мене в зал суду, я була визначена як свідок і викликана останньою зі свідків, щоб посвідчити... що я дружина В. С. Лісового.

У підсудного Василя Лісового майже не було свідків. Присутні на процесі кілька навіть відібраних співробітників Інституту філософії давали моєму чоловікові позитивну характеристику, підкреслюючи його талант, широку ерудицію і високі людські якості. Адвокат з допуском до спецсправ В. В. Діденко не знайшов юридичних підстав для покарання Лісового максимальним терміном за статтею 62, частина 1, КК УРСР. Суд не врахував навіть пом'якшувальні обставини: поганий стан здоров'я підсудного; двоє малолітніх дітей; батько загинув на фронті під час війни 1941-45 рр.; мати, інвалід I та II груп, сама виховувала п'ятьох дітей; високий рівень наукової роботи, активний член партії без жодного партійного стягнення, виконував важливі партійні доручення аж до ЦК КПУ.

Із понад трьох з половиною років ув'язнення в таборах суворого режиму (остання адреса: Мордовская АССР, Zubovo-Polyanskiy r-n, поселок Lesnoy, ЖХ 385-19) Василь Лісовий два з половиною роки перебував у тюремних умовах (карцер, ШІЗО, ПКТ) "за погану поведінку", як висловлюються службові особи з табору та КГБ, тобто, мабуть, за участь у політичних акціях табору: голодівках, письмових протестах проти жорстокого табірної режиму, за вимогу статусу політв'язнів тощо. Карали чоловіка за невиконання виробничої норми, хоч для трудового відставання і були об'єктивні причини: несправна швейна машина, полагодження якої ніяк не міг домогтися.

Про "виховні" умови в таборі і про відповідні дії табірної адміністрації можна судити з такого випадку. У кінці липня 1975 року кримінальний злочинець по-бандитському напав на Василя Стуса і мало не вдарив його ножом у спину. В наслідок грубого удару у нього почалася сильна кровотеча. Правда, Стуса тоді врятували від смерті і навіть зробили за домаганнями дружини операцію у спеціальній ленінградській лікарні. Лісовий, знаючи,

певне, внутрішні причини цього інциденту, висловив протест адміністрації та у письмовій формі на ім'я Генерального Прокурора СРСР Руденка. За це його було кинуте на шість місяців у табірну тюрму, офіційно оформивши зовсім інші підстави. Бандит же відбувся двома тижнями карцера. До того ж, Лісовий лише за місяць перед тим повернувся з 5-місячного ув'язнення в ПКТ. Він вийшов звідти таким виснаженим, що міг ходити, тільки тримаючись за стінки (у такому стані я побачила його на побаченні — вкрай виснаженого і схудлого так, що і впізнати важко).

Я не мала юридичного відношення до дій чоловіка, але мене було звільнено з роботи "за власним бажанням", і я два з половиною роки змушена була перебувати з хворими дітьми на утриманні родичів. Не вільна я і від психологічного тиску та залякувань. Так, один із слідчих, який не назвав свого прізвища, казав мені, що коли мій чоловік не покається і публічно не засудить свою "антирадянську" позицію, то йому можуть продовжити термін ув'язнення, а після звільнення все одно не дадуть займатися науковою роботою. До речі, рішенням ВАКУ* від 6 квітня 1974 року Лісового позбавлено ученого ступеня кандидата філософських наук. А мені заявив той же слідчий, що і я займаюся наклепництвом та антирадянською діяльністю, бо ж передаю інформацію за кордон — це на підставі мого листа, що посилала поштою, до колишньої своєї учениці, яка живе тепер у США, де я писала про поїздку з дітьми на побачення до чоловіка.

На побаченні в київському ізоляторі КГБ у січні 1976 року чоловік заявив мені, що він стоїть на марксистських позиціях і не почуває за собою ніякої вини — ні ідейної, ні юридичної.

Шановні товариші! Допоможіть мені звільнити з ув'язнення невинно покарану людину — комуніста, вченого філософа великих творчих можливостей, людину високого інтелекту і безкорисливу. Допоможіть повернути батька моїм дітям!

Віра Лісова

Українська РСР, м. Київ — 140,
вул. Братиславська 4, кв. 192

Березень 1976 року

---

* Всесоюзна атестаційна комісія.

НА ЗАХИСТ МУСТАФИ ДЖЕМІЛЕВА

У впливовому літературно-політичному двотижневику *The New York Review of Books* появився 15 липня заклик на захист недавно засудженого кримсько-татарського діяча Мустафи Джемілева. Відкритий лист підписали колишній іранський політв'язень Реза Барагені, відомий російський діяч Павел Літвінов і американець Мартін Состре.

Лист коротко накреслює історію кримсько-татарського народу, що його Сталін переселив 1944 року з Криму до Середньої Азії нібито за коляборантство, і долю Мустафи Джемілева, який від дитинства бере участь у боротьбі за поновлення прав свого народу. Джемілева вперше заарештовано 1966 року. Відсидівши півтора року у виправно-трудовому таборі, Джемілев увійшов до складу Ініціативної групи за права людини в СРСР і засудив окупацію Чехо-Словаччини. За "наклеп на радянську державу" Джемілева заарештовано і засуджено на три роки таборів. У 1974 році Джемілева знову засуджено на рік. Коли цей строк наближався до кінця, Джемілева повторно обвинувачено в "наклепі на радянську державу". На знак протесту він почав голодівку, чим дуже послабив своє здоров'я, але в квітні цього року Джемілева засуджено на два з половиною роки таборів.

Автори листа пишуть:

"Хіба це злочин протестувати проти національного гноблення і геноциду?.. Ми засуджуємо цей несправедливий вирок і вимагаємо, щоб радянська влада негайно звільнила Мустафу Джемілева. Свобода слова і захист прав гноблених національностей — це не злочин. За це не повинні карати ані в Радянському Союзі, ані в Сполучених Штатах, ані деінде. Ми шукаємо підтримки для Джемілева серед тих, хто захищає в'язнів, сумління, демократичні права і права гноблених національностей як на Заході, так і на Сході, з наміром організувати масовий протест, на який радянський уряд не зможе не звернути увагу".

ВАЖКЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ. ПОТРІБНЕ ВТРУЧАННЯ ЗАКОРДОНУ

Нью-Йорк, (Пресова служба ЗП УГВР), 13 серпня 1976. Вістки з СРСР вказують на те, що після понад п'ятирічного ув'язнення діячі українського руху опору, які впали жертвою масових арештів і судів у 1972 році, перебувають у дуже важкому становищі. Навіть ті, що у близькому часі кінчають свої присуди, не певні свого майбутнього.

У січні 1977 року кінчається ув'язнення поета Василя Стуса в Мордовському таборі, після чого його ждуть три роки заслання. Але

після важкої операції шлунку в Ленінградській лікарні, коли йому забрали дві третини шлунку, його стан здоров'я дуже поганий. У таборі його лікували далі, при чому до електричної грілки, яку йому дозволили вживати, вмонтували підслуховий апарат.

З-поміж ув'язнених українських жінок на найбільші терпіння наражена Стефанія Шабатура. В'язничні сторожі не дозволяють їй виконувати її мистецьку працю. В грудні 1975 року, під час обшуку, вони знищили около 50 екслібрісів та десятки інших її рисунків. Шабатура часто перебуває в ізоляторі, де дозволяють мати тільки легкий одяг та харчують в'язнів хлібом і водою. В ізоляторі часто держали також Ірину Сенік та Оксану Попович, дарма що вони мають статус інваліда. Причина репресій — нібито непослух до тюремних властей. У 1974 році Ірину Стасів-Калинець за те, що вона брала участь у голодівці для відзначення міжнародного жіночого дня, позбавили права побачитись з дочкою.

Ліків у таборах і в'язницях майже немає. Таким чином в'язні на ділі дуже рідко просять про медичну допомогу. Харчові пакети можна одержувати шойно після відбуття половини присуду. Але часто буває таке, що з цього права в'язневі не дають можливості користатися. Одна з постійно практикованих кар у таборах — це відмова права одержувати допомогу ззовні.

Останнім часом помічаються також щораз частіші випадки брутального, а то й хуліганського ставлення в'язничних сторожів до політв'язнів. В'язні пояснюють це загостренням курсу політики в СРСР узагалі. Рівночасно серед в'язнів існує переконання, що всі згадані репресії можна частинно припинити масовими акціями зовнішнього, зокрема західнього, світу.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛЯМЕНТ ЗАСУДЖУЄ УВ'ЯЗНЕННЯ БУКОВСЬКОГО

Пресове агентство Ройтер повідомило, що Європейський парламент у Люксембурзі 9 липня засудив ув'язнення і погане поводження супроти російського дисидента Владимира Буковського. Англійський консерватор Лорд Бетел заявив на засіданні органу Європейської Спільноти, що Буковський вмирає у тюрмі через відсутність медичного догляду і відповідних харчів тому, що він виявив радянське зловживання психіатрією супроти інакомислячих.

Парламент ухвалив резолюцію, яка закидає Радянському Союзові недотримання "тих частин Гельсінкської декларації, які гарантують пошану прав людини і основних вільностей".

Лорд Бетел сказав, що Буковський хворіє на печінку та на виразку дванадцятипалої кишки і що його родина не отримує жодних листів від нього від початку його ув'язнення.

3 життя українців у світі

■ Під час XXI Олімпійських ігор у Монреалі діяв Український олімпійський комітет, який старався видвигнути питання участі України в Олімпійських ігрищах та з'ясувати проблему української самостійності учасникам та глядачам Олімпіади. У четвер, 29 липня 1976, УОК скликав пресову конференцію, під час якої була відчитана заява, де, між іншим, сказано: "Головною причиною існування Українського олімпійського комітету й силою, яка спонукує нашу працю, є переконання, що Україна має моральне й політичне право на незалежну участь в Олімпійських ігрищах, право гарантоване законами і принципами Олімпійського руху".

Діяльність УОК широко коментували канадські газети й телебачення, як і міжнародна преса, а офіційні представники СРСР часто старалися під час щоденних пресових конференцій у Монреалі представити українську акцію на Олімпіаді, як "дію ворожих елементів".

■ 12-15 серпня 1976 у Філядельфії (США) відбувся четвертий конгрес Вільного українського студентства та Центрального союзу українського студентства (ЦЕСУС). Головою ЦЕСУС вибрано 20-літнього студента богословії в Українському католицькому університеті в Римі, Андрія Чировського. Кандидував проти Чировського представник Союзу українського студентства Канади (СУСК) Олесь Черинь, який програв у висліді таємного голосування — 104 до 77 голосів. Як і на попередніх конгресах, була жива дискусія про ідеологічні й політичні питання, були офіційні доповіді на наукові та студентські теми.

■ У Філядельфії (США) відбувся в серпні ц. р. 41 Міжнародний євхаристійний конгрес. Українська участь у конгресі була розділена. Мирянський рух, як і деякі владика та священники, не брали офіційної участі в конгресі з огляду на напружену ситуацію між Українською католицькою церквою та Ватиканом і зокрема з уваги на те, що Ватикан заборонив Патріярхові Йосифові приїхати до Філядельфії. У висліді відбувалися паралельні українські імпрези. Український мирянський рух, очолений Українським патріархальним світовим об'єднанням, не брав участі в офіційній програмі конгресу, тільки в позаофіційних Богослуженнях і молитвах, а українські священники з Товариства ім. св. Андрея відбули свій світовий з'їзд, на якому обрано головою о. д-ра Миколу Комара з Канади. Натомість в офіційних програмах конгресу

брали участь деякі владика УКЦ, між ними владика: Василь Лостен, Ярослав Габро, Єфрем Кривий, Єфрем Химій, Андрій Роборецький, Дмитро Грещук та Йосиф Шмондюк.

■ 23 липня ц. р. у Пряшеві помер на 72 році життя єпископ-помічник Української католицької церкви на Пряшівщині Владика Василь Гопко. Св. п. Владика Василь народився 1904 року в селі Грабське, в Закарпатській Україні. Він закінчив богословські студії у Пряшівській семінарії. 1929 року Владика Павло Гойдич висвятив його на священника та призначив на парафію до Праги, де Владика Василь здобув докторат з богословії в Карловім університеті. В 1950 році Владика Василя арештовано й засуджено на 15 років тюрми, але після звільнення він перебував під поліційним доглядом аж до 1968 року і "Празької весни". Вийшовши на волю, він старався відновити УКЦ, але під натиском словацьких шовіністів, що мали підтримку ватиканських чинників, на його місце призначено словака о. Івана Гірку, який не опирався словакізації української церкви.

■ У приміщеннях Скарборо коледжу Торонтського університету відбувся XVII конгрес Союзу українських студентів Канади (СУСК) від 26 до 29 серпня ц. р. Головою СУСК вибрано студентку політичних наук Марійку Гурко. В конгресі брали участь представники інших студентських угруповань національних меншостей Канади, як і представники від ЦЕСУС, КУК та УНО.

■ У Вінніпегу, столиці провінції Манітоба в Канаді, відбувся 18-25 липня 1976 Другий світовий конгрес української євангелитсько-баптистської молоді. В ньому брала участь молодь з Австралії, Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю Польщі, США, Канади та інших країн. Конгрес прийняв резолюції, в яких засуджено русифікацію України й поставлено домагання звільнення політичних в'язнів, зокрема пастора Георгія Вінса. Головою управи вибрано Миколу Мельника, а в члени президії представників із різних країн українського поселення.

■ У червні ц. р. Керівна рада Альбертського університету (Канада) затвердила створення при цьому університеті Інституту українських студій з річним бюджетом в сумі щонайменше 350.000 доларів з урядових фондів. Інститут має такі завдання: сприяти розвиткові студійних програм та аспірантури в ділянках українсько-канадських та українських студій; служити допоміжним осередком для англо-українського двомовного навчання; підтримувати наукові дослідження над

українсько-канадськими й українськими темами; заохочувати видання дослідів над українськими проблемами, передруків вичерпаних та рідкісних книжок; видання кращих магістерських тез та докторських дисертацій.

■ Журнал Американського історичного товариства *Американський історичний огляд* (*American Historical Review*) помістив дві рецензії на книжки українських авторів. У випуску з червня 1976 появилася рецензія на двотомове видання вид-ва "Сучасність" *Микола Скрипник* (автор Іван Кошелівець) і *Микола Скрипник — статті і промови з національного питання*. Рецензенткою була Марта Богачевська-Хомяк. У жовтневому випуску появилася рецензія Романа Сольчаника на збірник *Национальный вопрос в СССР* (редактор Роман Купчинський, вид-во "Сучасність", 1976).

■ 16 червня 1976 відбулися сходини управи Американського ПЕН-клубу (центру письменників в екзилі), на яких обрано заступником голови українського поета, перекладача і публіциста Вадима Лесича. Вадим Лесич народився в Західній Україні 1909 року.

Вищу освіту закінчив у журналістичній школі у Варшаві. Почав друкувати свої твори 1929 року, під псевдонімом Ярослав Ярій та Ярослав Дригинич, у львівській газеті *Назустріч*, варшавському журналі *Ми*, львівському *Літературно-науковому віснику* та інших. Автор численних збірок поезій. Від 1948 року Вадим Лесич живе в Нью-Йорку.

■ Видавництво "Свобода" в США випустило 144-сторінкову збірку вибраних творів Василя Симоненка п. н. *Гранітні обеліски*. Збірка двомовна: побіч українських оригіналів є переклади на англійську мову, здійснені Андрієм Чировським, студентом Українського католицького університету в Римі.

■ Чеський дослідник української літератури Мечислав Кргоун видав чеською мовою монографію про творчість Юрія Федьковича. Книжка появилася в рамках публікацій філософського факультету чеського університету у місті Брно.

■ Журнал об'єднаного секретаріату Четвертого Інтернаціоналу (троцькістів) *Інпрекор* присвятив число від 1 квітня темі "Радянський Союз після 25 партійного конгресу". У числі поміщено інтерв'ю з Леонидом Плющем і Жоресом Медведєвим та огляд брежнєвської політики.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Лідія Далека*: 3 нових поезій.
- 6 *І. Володимир Манастирський*: Єнджеєвіч і ми.
- 9 *Єжи Єнджеєвіч*: Погноблений Шевченко.
- 14 *Ірина Стасів-Калинець, В.М.*: 3 тюремних поезій.

ДО СТОЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

- 16 *Петро Одарченко*: Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова.
- 33 *Юрій Бойко*: Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова.
- 52 *Григорій Грабович*: Сергій Єфремов як історик українського письменства.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Василь Маркусь*: Сполучені Штати Америки й українська проблема.
- 69 *Вадим Белоцерковський*: "Прихована таємниця" режиму.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 85 *Слободян Станковіч*: Югославія: ера Тіта наближається до кінця (I).
- 94 *Анатоль Камінський*: Від самооборони до наступу.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 99 Ще про становище української меншости в Польщі (II).
- 109 *Алек Фельдман*: Угода Жаботинський-Славинський.
- 117 Репресії проти кримських татар посилюються.
- 119 *Віра Лісова*: До Міжнародного комітету боротьби проти репресій.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 123 На захист Мустафи Джемілева.
- 123 Важке становище українських політичних в'язнів.
- 124 Європейський парламент засуджує ув'язнення Буковського.
- 125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto, Ont. M6P 2N5

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschkon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1976 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуела	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швайцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого зид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

**Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.**

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Мюнхен, 1976, 144 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Збірка документів з концентраційних таборів СРСР.

Перший розділ збірки — це документи до справи українського діяча опору Вячеслава Чорновола: вирок, заява воєнному прокуророві, лист до президента Форда.

У другій частині збірки є спільний есей Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона п. н. "Будні мордовських таборів", де автори розповідають про насильства й безправ'я в радянських концтаборах та про важке становище політичних в'язнів; нарис Бориса Пенсона п. н. "ГУЛаг — сьогодні" і "Звернення 67-ох" — солідарна заява політичних в'язнів, підписана в'язнями різних національностей, до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної Ради СРСР.

Ціна 5.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA